

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUSİYA İMPERİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ SİYASƏTİ VƏ 1905-1906-CI İLLƏRDƏ KÜTLƏVİ QIRĞINLAR

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi
5502.01 – Ümumi tarix

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Fərhad Rafiq oğlu Cabbarov**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin "Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru
Nailə Məmmədli qızı Vəlixanlı

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru,
professor
İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev

tarix elmləri doktoru, professor
İradə Səid qızı Bağirova

tarix elmləri doktoru, professor
Xəqani Məmməd oğlu Məmmədov

tarix elmləri doktoru, professor
Habil Nurkişi oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının

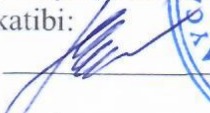
sədri:

tarix elmləri doktoru, professor
Kərim Kərəm oğlu Şükürov

Dissertasiya şurasının

elmi katibi:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Həqar Vahid oğlu Niftəliyev

Elmi seminarın sədri:

tarix elmləri doktoru, professor
Mais İsrail oğlu Əmrahov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hal-hazırda Vətən tarixşünaslığında erməni-azərbaycanlı münasibətləri mövzusunə xüsusi diqqət yetirilir və tədqiqatların əsas obyektini kimi bir qayda olaraq, XIX-XX əsrlər dövrü çıxış edir. Bu mövzunun və dövrün öyrənilməsinin vacibliyi və aktuallığı həmin münasibətlərin Azərbaycanın müasir ictimai-siyasi həyatına təsiri ilə şərtlənir. XX əsrin sonunda Ermənistanın Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin, iki millət arasında ziddiyyətlər və silahlı toqquşmalar tarixinin öyrənilməsinə təkan vermişdir. İki ölkə arasında müharibəyə və Azərbaycan ərazilərinin 20 %-nin işğalına gətirib çıxaran, daha sonra isə Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi ilə nəticələnən münaqişə qarşılıqlı münasibətlər problemini yeni baxış bucağı altında təhlil etmək, münaqişənin səbəbləri haqqında suallara cavab tapmaq zərurətini yaratmışdır. Kökləri Rusiya imperiyası və sovet dövrlərinə gedib çıxan münaqişənin və münasibətlərdəki gərginliyin indiyədək davam etməsi tarixi təcrübənin öyrənilməsinə daha da aktuallaşdırmışdır.

Sovet tarixşünaslığında bu mövzunun obyektiv işıqlandırılmasına qoyulan qadağa da həmin prosesə stimül verən amillərdən biri olmuşdur. Sovet tarix elmində hökm sürən ideoloji ehkamçılıq, hadisələrə sinfi yanaşma “qapalı mövzular”ın meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Belə mövzulardan biri də 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi – Cənubi Qafqazın bir çox şəhər və qəzalarını əhatə etmiş ilk millətlərarası toqquşma idi. Münaqişənin miqyasına və qurbanların sayına görə müasirləri tərəfindən “qırğın” adlandırılan bu silahlı qarşıdurmanın mahiyyətini, tərəflərin mübarizə metodlarını və vasitələrini (ağır silahlardan istifadə, ərazilərin tutulması, iqtisadi zərərin vurulması, əhalinin yaşayış yerlərindən qovulması) dərinlən təhlil edərkən 1905-1906-cı illərdə əsl müharibənin getdiyi açıq-aşkar görünür.

Mövzunun aktuallığı ilk növbədə, onun bu vaxtadək tam və kompleks şəkildə tədqiq edilməməsi ilə şərtlənir. Buna görə də münaqişənin səbəblərinin və gedişinin, münaqişə tərəflərinin

mövqeyinin, Azərbaycan və erməni ictimaiyyətinin, həmçinin Rusiya hökumətinin qırğınların nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınları tarixində çoxsaylı boşluqlar var ki, onların dərinədən, əsasən, ilk mənbələrə istinadən öyrənilməsinə ehtiyac duyulur. Sonrakı qarşıdurmaların başlanğıcı olmuş bu “naməlum” erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin yenidən öyrənilməsi və dərk edilməsi millətlərarası ziddiyyətlərin kökünü tapmağa və sələflərin onların həlli yolunda təcrübələrini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlər və ziddiyyətlər mövzusu müasir qafqazşünaslıqda ən mübahisəli məsələlərdən biridir. 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin səbəblərinin və gedişinin izahında müxtəlif, bəzən tamamilə bir-birinə zidd şərhlər və arqumentlər gətirilir. Bununla əlaqədar hadisələrə, faktlara müxtəlif yanaşmaların araşdırılması, səhv və qərəzli mülahizələrin üzə çıxarılması elmi aktualıq kəsb edir və tədqiq olunan problemin obyektiv işıqlandırılmasına imkan yaradır.

1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin öyrənilməsi həmin vaxt hər iki xalqın tərkibində olduğu Rusiya imperiyasının münaqişədə oynadığı rolunu araşdırmadan tam ola bilməz. Bu baxımdan problem daha geniş miqyas alır və Rusiyanın milli siyasətinin, azərbaycanlıların və ermənilərin imperiyada hüquqi vəziyyətinin, hər iki millətin statusuna hökumət yanaşmalarındakı fərqlərin, həmçinin digər məsələlərin tədqiqini zəruri edir. Bu aspektlərin öyrənilməsi ona görə aktualdır ki, XX əsrin əvvəlində baş vermiş erməni-azərbaycanlı toqquşması Cənubi Qafqazın işğalından sonra Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi siyasətin izlərini özündə ehtiva edirdi. Ermənilər işğal prosesində Rusiyanı fəal müdafiə etmiş, əvəzində isə rus hökmranlığı dövründə diyarın iqtisadi və siyasi həyatında üstünlüklər qazanmışlar. Sonrakı mərhələdə erməni millətçi-separatizminin güclənməsi hökumət kursunun erməni-qriqorian kilsəsinin nüfuzunu azaltmağa, onun çox vaxt ekstremist təşkilatların dəstəklənməsinə yönəldilən maddi resursları üzərində nəzarəti gücləndirməyə doğru dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna

cavab olaraq kilsə, burjuaziya, ziyalılar tərəfindən dəstəklənən erməni inqilabi təşkilatlarının mübarizəsi, hökumət əleyhinə qiyamlar və Qafqaz administrasiyası nümayəndələrinə qarşı terror hazırlamaq üçün erməni əhalisinin sürətlə silahlanması başlamışdır. Bu hadisənin erməni inqilab komitələrinin çarizmin müttəfiqi kimi qələmə verilən Azərbaycan əhalisinə qarşı təxribat və terror əməllərinə hazırlıqla eyni vaxta təsadüf etməsi həmin proseslərin səbəb-nəticə əlaqəsində öyrənilməsini aktuallaşdırır. Başqa sözlə desək, ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdiyi qırğınlar həm azərbaycanlılara, həm də Rusiya imperiyasına qarşı yönəlmişdi, buna görə hadisələrin məhz bu rəkursdan işıqlandırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə yanaşma erməni ekstremist qüvvələrinin həm Rusiya hökumətinə, həm də Azərbaycan əhalisinə qarşı geniş mübarizə cəbhəsini açmaq niyyətindən xəbər verən arxiv sənədlərindəki yeni faktları təhlil etmək imkanı yaradır.

İki xalq arasında bir sıra sosial-iqtisadi və siyasi ziddiyyətlərdən doğan 1905-1906-cı illər qırğınları Rusiyanın bölgədəki siyasətində, idarəetmə sistemində çoxsaylı çatışmazlıqları üzə çıxardı, hakimiyyətin böhranlı hadisələrə hazır olmadığını göstərdi. Bununla əlaqədar bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin, diyarın idarəetmə sistemindəki qüsurların ermənilərlə azərbaycanlılar arasında gərginliyin yaranmasına və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın dörd quberniyasında (Bakı, Yelizavetpol, Tiflis, İrəvan) qanlı münaqişənin baş verməsinə təsirinin öyrənilməsi aktual görünür.

Rusiyanın bölgədəki milli siyasətinin və 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin öyrənilməsi kontekstində milli qırğınların Azərbaycan cəmiyyətində siyasi birləşmə prosesinə təsirinin, Azərbaycan ziyalılarının Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanların hüquqları, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlər məsələsinə dair mövqeyinin araşdırılması da aktualdır. O dövrün hadisələrinə müasir yanaşmalar millətlərarası münaqişənin qızıqdırılmasında xarici amillərin də işıqlandırılmasını aktual edir. Burada söhbət erməni-azərbaycanlı toqquşmaları ərəfəsində ermənilərin “Daşnaksutyun” partiyasının Böyük Britaniya və Yaponiya xüsusi xidmət orqanları ilə əlaqələrindən gedir.

Həmçinin erməni, rus və qismən Qərb tarixşünaslığında geniş toxunulan daha bir məsələnin araşdırılması mühüm aktualıq kəsb edir. Söhbət guya müsəlmanları ermənilərə qarşı zorakılığa təşviq edən və 1905-1906-cı il qırğınları zamanı az qala həlledici amil kimi qələmə verilən panislamizmin rolundan gedir. Başqa sözlə desək, tədqiqatın aktuallığı mübahisəli, az öyrənilən məsələlərə aydınlıq gətirməkdən, əsassız mülahizələri və aşkar saxtakarlığı təkzib edən faktları əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Dissertasiyada araşdırılan məsələlər həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında qırğınlara həsr olunmuş ilk əsərlər publisistik xarakter daşıyırdı. Həmin əsərlərin müəllifləri məşhur ictimai xadimlər – Ə.Ağayev (Ağaoğlu), Ə.Hüseynzadə, E.Sultanov, Ə.Topçubaşov və b. idi.¹ Onların məqalələrində qırğınlara bilavasitə təkan verən hadisələr, səbəblər ətraflı təsvir olunurdu. Bu əsərlər həmçinin müsəlmanlar haqqında erməni və rus mətbuatının təsiri altında formalaşan mənfi rəyi təkzib etmək məqsədini də daşıyırdı. Belə ki, o zaman müsəlmanlar çar hökumətinin əlində alət, erməniləri qıran, qarət edən fanatik kütlə kimi qələmə verilirdi və Azərbaycan ziyalıları bu stereotipin sındırılması uğrunda mübarizə aparırdılar.

Vətən tarixşünaslığında 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınlarının daha təfəssilatlı təsviri bu mövzuya həsr olunan xüsusi əsərlərin işıq üzü görməsindən sonra başladı. 1906-1911-ci illərdə yazılan və XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində yenidən nəşr olunan M.R.Fənanın, M.M.Nəvvabın M.S.Ordubadinin əsərləri bu qəbildən olan əsərlərdir.² Adları çəkilən müəlliflər hadisələri təsvir

¹ Ağayev, Ə. Müsəlmanlar barəsində təzə bir iftira və böhtan və bu iftira və böhtan üzrə olunan qorxulu bir intriqa // Нəyat. – 1905, 16 iyun. – s.2-3; Агаев, А. Наш позор // Каспий. – 1905, 13 февраля. – с.3; Гусейнзаде, А. К причинам позорных событий в Баку // Каспий. – 1905, 18 февраля. – с.3; Султанов Э. Правда об эриванских событиях // Каспий. – 1905, 9 июня. – с.2-3; Топчибашев, А. К событиям в Баку // Каспий. – 1905, 12 февраля. – с.4 və s.

² Фəна, М.Р. 1905-ci il hadisəsi. – Bakı, – 2009; Nəvvab, М.М. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. – Bakı, – 1993; Ордубади, М.С. Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах. – Санкт-Петербург, – 2010.

etməklə, baş verənlərin səbəb və nəticələrini qiymətləndirməklə kifayətlənməyərək, erməni təbliğatına alternativ olan mövqə ortaya qoyurdular. Onların əsərləri müəyyən mənada erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin öyrənilməsi üçün mənbə rolunu da oynayır. Məsələn, M.S.Ordubadi öz kitabını 600-dən çox müxbir məktubları, qəzet məqalələri və yerlərdən aldığı məlumatlar əsasında yazmışdır. M.M.Nəvvab isə konkret insanların tarixçəsi əsasında, bəzən bir yaşayış məntəqəsinin nümunəsində millətlərarası toqquşmaların mənzərəsini təsvir etmişdir.

Erməni tərəfi qırğınların tarixini azərbaycanlılara nisbətən daha tez yazmağa başlamış, mövzuya dair xüsusi əsərlər, o cümlədən, mənbə xarakterli materiallar dərc etdirmişdir. Məhz bunun nəticəsində Rusiyanın və Qərbin ictimai rəyi milli qırğınlar haqqında məlumatları erməni müəlliflərinin kitab və məqalələrindən əldə edir və qərəzli, birtərəfli faktların təsiri altında formalaşır. Daha bir səciyyəvi cəhət bundan ibarətdir ki, erməni müəlliflərinin əsərləri bir qayda olaraq, təbliğat xarakteri daşıyır və “erməni xalqının milli-azadlıq hərəkatı” kimi qələmə verilən terrorçuluğu tərənnüm etməyə, ermənilərlə azərbaycanlıların (daha geniş mənada – xristianlarla müsəlmanların) təbii uyğunsuzluğunu əsaslandırmağa, azərbaycanlıların ermənilərə qarşı daim nifrət bəsləməsini sübuta yetirməyə xidmət edirdi. Erməni müəllifləri qırğınların əsas günahkarı kimi azərbaycanlıları və guya Qafqazdan erməniləri tamamilə yox etmək istəyən Rusiya hökumətini göstərir, bununla belə, öz soydaşlarının təxribat və terroru üzərindən sükutla keçirdilər.³

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı məsələləri rus müəlliflərinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan

³ Абэкад...эс. Армянский погром в Баку // Санкт-Петербургские ведомости. – 1905, 15 февраля. – с.1; Алибегов, И. Елисаветпольские кровавые дни перед судом общества. Завравшийся «публицист» и его общественные сподвижники. – Тифлис, – 1906; Араратский, В. Подвиги царизма. Кровавые февральские дни в Баку. – Женева, – 1905; Заварян, С. Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 г. – Санкт-Петербург, – 1907; Чалхушьян, Г. Армянский вопрос и армянские погромы в России панисламизм). – Ростов на Дону, – 1905 və b.

əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ermənilərə ənənəvi himayədarlığın tərəfdarı olan müəlliflər milli qırğınların hökumət tərəfindən təşkil edildiyini və guya ermənilərlə çoxdankı haqq-hesabı və ədavəti olan müsəlmanların əli ilə törədildiyini iddia edir, həmin qırğınları isə ermənilərə qarşı təqiblərin ən yüksək mərhələsi kimi qiymətləndirirdilər. Bu müəlliflər bir qayda olaraq hesab edirdilər ki, XIX əsrin 80-cı illərindən başlayan ruslaşdırma siyasəti hökumətin ermənilərə münasibətinin mənfəətə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Onların fikrincə, ermənilərin dini məktəblərinin bağlanması, kilsə əmlakının dövlətin nəzarətinə keçməsi kimi hökumət tədbirləri ermənilər arasında inqilabi əhval-ruhiyyəni daha da gücləndirmiş, daşnakların nüfuzunu artırmışdır.⁴

Digər rus müəllifləri erməni hərəkatını Qafqazda rus dövlətçiliyinə təhlükə hesab edərək, hökuməti vaxtilə ermənilər üçün əlverişli şərait yaratdığına, onların diyarın iqtisadi həyatına müdaxiləsinə, şəhər özünüidarəetmə orqanlarında üstün mövqeyinə göz yumduğuna, Osmanlı dövlətindəki erməni qiyamçıların Qafqazda yerləşdirdiyinə görə tənqid edirdilər. 1905-1906-cı illər münaqişəsini təsvir edərkən, həmin müəlliflərin bir qismi hesab edirdi ki, qırğınlar ermənilər tərəfindən törədilmiş, bununla da onlar regionda sabitliyi pozmağa, məktəb və kilsə məsələlərində güzəştlərə nail olmaq istəyirdilər.⁵

Sovet tarixşünaslığı millətlərarası münasibətlər, münaqişələr, çarizmin milli siyasəti kimi problemlərin öyrənilməsində aksentləri tamamilə başqa istiqamətə yönləndirdi. Əksər sovet müəllifləri Rusiya imperiyasında inqilabi və milli hərəkatların öyrənilməsini ön

⁴ Амфитеатров, А.В. Армянский вопрос. – Санкт-Петербург, – 1906; Евреинов, Г.А. Национальные вопросы на инородческих окраинах России. – Санкт-Петербург, – 1908; Старосельский, В.А. Кавказская драма. – Санкт-Петербург, – 1906; Старцев, Г.Е. Кровавые дни на Кавказе. – Санкт-Петербург, – 1907 və b.

⁵ Алекторов, А.Е. Инородцы в России. – Санкт-Петербург, – 1906; Будилович, А.С. Может ли Россия отдать инородцам свои окраины? – Санкт-Петербург, – 1907; Величко, В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. – Баку, – 2010; Гершельман, Ф. Причины неурядиц на Кавказе. – Санкт-Петербург, – 1908; Маевский, В.Т. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. – Тифлис, – 1915.

plana çəkərək, hökumətin milli siyasətini ya subyektiv tədqiq edir, ya da bu mövzunu ümumiyyətlə diqqətdən kənar qoyurdular. Tədqiq olunan problemə dair ən məşhur işlər sırasında A.M.Arutyunyanın, Ə.Əhmədovun, Q.A.Qaloyanın, Z.İbrahimovun, M.A.Qazıyevin, N.Sarkisovun və başqalarının⁶ əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Lakin həmin müəlliflər münaqişənin siyasi və iqtisadi səbəblərini dərinlən araşdırmadan millətlərarası toqquşmalara öteri toxunur, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnosiyası ziddiyyətlərin mövcud olması faktının üzərindən sükutla keçirdilər.

XX əsrin sonunda – SSRİ-nin dağılması və ondan sonrakı dövrdə postsovet məkanında çoxsaylı etnik münaqişələrin baş qaldırması milli münasibətlər və milli siyasət problemlərinin öyrənilməsini xüsusilə aktuallaşdırmışdır. Əvvəllər qapalı qalan arxiv fondlarının tədqiqatçıların üzünə açılması və sovet ideologiyasının sərt stereotiplərindən azad olunmuş yeni yanaşmaların meydana gəlməsi tədqiqatçıların imkanlarını daha da genişləndirmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin və 1905-1906-cı illər münaqişəsinin tarixinə dair ən əhəmiyyətli tədqiqatlar arasında E.Əzizovun, İ.S.Bağirovanın, A.H.Balayevin, F.V.Hacıyevin (Valehoğlunun), C.P.Həsənlinin, M.C.Qasımlının, E.Y.Cəfərlinin, X.Məmmədovun, B.İ.Nəcəfovun, N.Y.Mustafayevin, A.A.Paşayevin, D.B.Seyidzadənin, S.Y.Süleymanovanın, F.R.Şəfiyevin və başqalarının əsərlərini qeyd etmək lazımdır.⁷ Adı çəkilən müəlliflərin böyük hissəsi erməni-

⁶ Арутюнян, А.М. Революционное движение в Армении в 1905-1907 гг. – Ереван, – 1970; Ахмедов, А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 года. – Баку, – 2002; Галоян, Г.А. Сила интернационального единства (к событиям в Закавказье в начале 1905 года) // – Ереван: Историко-филологический журнал. – 1969. №1; Ибрагимов, З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. – Баку, – 1955; Казиев, М.А. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905-1910). – Баку, – 1955 və b.

⁷ Cəfərli, E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. – Bakı, – 2008; Əzizov, E. “Difai”: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. – Bakı, – 2009; Məmmədov, X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). – Bakı, – 1996; Mustafayev, N.Y. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara

azərbaycanlı qırğınlarını birmənalı olaraq çarizm tərəfindən törədilən təxribat kimi qələmə verməkdən uzaqlaşmışlar. Onlar münaqişənin başlanılmasında hökumətin günahkar olduğunu inkar etməsələr də, erməni inqilabi təşkilatlarının və ilk növbədə “Daşnaksutyun” partiyasının aparıcı rolunu vurğulayırdılar. Bəhs olunan əsərlərdə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində erməni millətçi-separatizminin, Azərbaycan xalqına qarşı erməni terrorunun mərhələləri izlənilib, bilavasitə 1905-1906-cı illər münaqişəsinin təsiri altında yaranan Azərbaycan siyasi təşkilatlarının fəaliyyəti işıqlandırılıb.

Postsovet dövrü erməni tarixçiləri sələflərinin dəst-xəttini davam etdirərək, diqqəti Rusiya imperiyasında ermənilərin “təqib olunmasına” yönəldir və 1905-1906-cı illər münaqişəsinə məhz bu prizmadan yanaşır. Eyni zamanda, müasir erməni tarixşünaslığında panislamizm və pantürkizm izi 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınlarının əsas səbəbi kimi qələmə verilir. SSRİ-nin süqutundan sonra erməni tarixşünaslığına xas olan daha bir yenilik bundan ibarətdir ki, “Daşnaksutyun” partiyasına xüsusi diqqət ayrılır,

qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2014; Paşayev, A.Ə. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərəzi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). – Bakı, – 2011; Seyidzadə, D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. – Bakı, – 1998; Süleymanova, S.Y. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). – Bakı, – 1999; Valehoğlu, F. Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları. – Bakı, – 2013; Багирова, И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). – Баку, – 1997; Балаев, А.Г. Патриарх тюркизма. Ахмед бек Агаоглу (1869-1939). – Баку, – 2019; Гасанлы, Дж.П. Али Мардан-бек Топчибашев: Жизнь за идею. – Москва, – 2014; Гасымлы, М.Дж. Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины. – Москва, –2014; Наджафов, Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX вв.: [в 2-х чч.] – Баку, – Ч.1. – 1992; Шафиев, Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов // İrs-Наследие, – 2008. №4 (34), №5 (35) və b.

daşnaklar Rusiya hökuməti və azərbaycanlılar ilə mübarizə şəraitində erməni xalqının “xilaskar qüvvəsi” kimi təqdim edilir.⁸

Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlər, Rusiya imperiyasının milli siyasəti ilə bağlı məsələlərin işlənilməsində rusiyalı tarixçilərin də əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Azərbaycanlı və erməni həmkarlarından fərqli olaraq, onlar millətlərarası münasibətlərin və ziddiyyətlərin nəzəri məsələlərinin araşdırılmasına, Rusiyada milli məsələnin vəziyyəti, Cənubi Qafqazda idarəetmə sistemində islahatlar, canişinliyin bərpası, Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun fəaliyyəti və digər problemlərə daha çox diqqət ayırmışlar. Həmin müəlliflər arasında D.A.Amanjolovanı, M.A.Volxonskini, L.S.Qataqovanı, V.S.Dyakini, D.İ.İsmayılzadəni, S.M.İshakovu, O.Y.Kuznetsovu, N.T.Raxmanini, N.P.Playskini, P.İ.Şextmanı və başqalarını qeyd etmək olar.⁹

⁸ Варданыан Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума (на основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и азербайджанского социумов): [Электронный ресурс]. URL:old.eu.spb/ru/reset/files/vardanyan.pdf.; Восканян, С.С. Очерк истории армяно-азербайджанских этнополитических отношений. – Волгоград, – 2002; Дадаян, Х. Армяне и Баку (1850-е гг.-1920 г.). – Ереван, – 2007; Оганесян, Э. Век борьбы. Очерк 100-летней истории дашнакской партии и национально-освободительной борьбы армянского народа: [в 2 томах]. – Мюнхен-Москва, – Т. 1. – 1991.

⁹ Аманжолова, Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.): [Электронный ресурс]. / URL: <http://www.gumer.info>; Волхонский, М.А. Первая русская революция и восстановление Наместничества на Кавказе // – Москва: Кавказский сборник, – 2006. Т. 3 (35); Гагагова, Л.С. Межэтнические отношения / Россия в начале XX века. Под ред. акад. А.Н.Яковлева. – Москва, – 2002; Дякин, В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX- начало XX вв.). – Санкт-Петербург, – 1998; Исмаил-Заде, Д.И. И.И.Воронцов-Дашков – администратор, реформатор. – Санкт-Петербург, – 2008; Исхаков, С.М. Первая русская революция и мусульмане Российской империи. – Москва, – 2007; Кузнецов, О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии (историко-криминологическое исследование). – Баку, – 2015; Ракманин Н.Т., Пляскин В.П. Деятельность российских властей по преодолению социально-политического кризиса на Кавказе в 1905-1907 гг.: исторический опыт и уроки. – Электросталь, – 2013; Шехтман, П.И. Пламя давних пожаров:

Dissertasiyada araşdırılan məsələlərə xarici tədqiqatçıların əsərlərində də toxunulmuşdur. Xarici tarixşünaslıqda erməni-azərbaycanlı qırğınları haqqında ilk kitablar britaniyalı jurnalist C.Henrinin və italyan səyyahı, jurnalisti və diplomatı L.Villarinin əsərləridir. Hər iki müəllif erməniləri zərər çəkmiş, azərbaycanlılar tərəfindən qırğın və qarətlərə məruz qalmış tərəf kimi təqdim edirdi. Eyni zamanda, azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi faktları üzərindən sükutla keçilirdi.¹⁰

Ermənilərin Rusiyadakı təqib olunması versiyasını müasir Avropa müəlliflərindən C.Quyata, C.Hosking, A.Kappeler dəstəkləyirlər.¹¹ Eyni zamanda xarici tarixşünaslıqda Cənubi Qafqazda milli münasibətlərin və 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin alternativ izahını özündə ehtiva edən əsərlər də mövcuddur ki, burada erməni millətçi-separatizminin, terrorunun Qafqazda qarşিদurmanın meydana gəlməsində əsas rolü qeyd edilir.¹²

Dissertasiyanın yazılması zamanı istifadə olunan mənbələri beş qrupa bölmək olar: 1) arxiv materialları; 2) nəşr olunmuş sənədlər topluları; 3) rəsmi sənədlər (hesabatlar, məruzələr, arayışlar); 4) memuarlar və epistolyar mənbələr; 5) dövrü mətbuat materialları. Dissertasiyada Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Rusiya

[Электронный ресурс]. URL: http://royallib.com/book/shehtman_pavel/plamya_davnih_pogarov.html.

¹⁰ Henry, J.D. *Baku: an eventful history*. – London, – 1905 (reprint nəşr); Villari, L. *Fire and Sword in the Caucasus*. London, – 1906 [Electronic resource]. URL: <http://armenianhouse.org>.

¹¹ Гуйата, Дж. 1700 лет верности. История Армении и её церкви. – Москва, – 2005; Каппелер, А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – Москва, – 2000; Хоскинг, Дж. Россия: народ и империя (1552-1917). – Смоленск, – 2001.

¹² Sariahmetoğlu, N. *Azeri-ermeni ilişkileri (1905-1920): / Doktora tezi /* – İstanbul, 1996; Баберовски, Й. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг. / Новая имперская история постсоветского пространства. Сб. статей. – Казань, – 2004; Свентоховский, Т. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане / Азербайджан и Россия: общества и государства. – Москва, – 2001; Altstadt, A.L. *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*. – Stanford, – 1992 və b.

Federasiyasının 5 arxivinin fondlarındakı sənədlərdən istifadə olunub.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda milli siyasəti və Cənubi Qafqaz tarixində ilk erməni-azərbaycanlı münaqişəsi tədqiqatın obyektini təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə Rusiya imperiyasının azərbaycanlılara və ermənilərə münasibətdə siyasəti, iki millət arasında qarşıdurmaya gətirib çıxaran ziddiyyətlər, 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin səbəbləri, gedişi və nəticələri aiddir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Rusiya imperiyasının azərbaycanlılara və ermənilərə münasibətdə yürütdüyü milli siyasətin, XIX-XX əsrin əvvəllərində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnosiyasi münasibətlərin, erməni millətçi ekstremizminin imperiya hökuməti ilə qarşıdurmasının, 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin kompleks tədqiqidir. Bu ümumi məqsəddən irəli gələrək, dissertasiyada aşağıdakı konkret vəzifələrin həll edilməsinə cəhd göstərilmişdir:

- Rusiya imperiyasının ermənilərə və azərbaycanlılara münasibətdə yürütdüyü milli siyasətin fərqlərini izləmək;

- ermənilərin Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında aparıcı mövqelərə yiyələnməsinə səbəb olmuş amilləri müəyyənləşdirmək;

- çarizmin ermənilərə dair rəsmi siyasi kursunda dəyişikliyi və bunun Cənubi Qafqazda erməni ekstremizminin güclənməsinə təsirini göstərmək;

- kilsə məktəblərinin bağlanması və kilsə əmlakının sekulyarizasiyasının ermənilərin öz separatçı fəaliyyətlərini Osmanlı dövlətinin ərazisindən Rusiya hüdudlarına keçirməsinə təsirini göstərmək;

- erməni komitələrinin azərbaycanlıları hökumət əleyhinə mübarizəyə cəlb etmək cəhdlərini, millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxaran təxribatçılıq əməllərini təhlil etmək;

- Cənubi Qafqazda sabitliyin pozulmasında və Rusiya əleyhinə üsyanların hazırlanmasında xarici amilin, o cümlədən, erməni

daşnaklarının Yaponiya və Böyük Britaniya xüsusi xidmət orqanları ilə əlaqələrinin rolunu göstərmək;

- 1905-1906-cı il millətlərarası qırğınlara gətirib çıxaran əsas səbəbləri açıqlamaq və münafişenin “erməni qırğınları” kimi qələmə verilməsinin nə dərəcədə doğru olduğunu müəyyənləşdirmək;

- qırğının səbəbi kimi “hökumət tərribatı” versiyasını araşdırmaq və münafişenin başlanmasında daşnak partiyasının əsas rolunu göstərmək;

- arxiv sənədləri əsasında Bakı, Yelizavetpol, Tiflis, İrəvan quberniyalarında ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı terror taktikasını və yerli hakimiyyətin münafişə tərəflərinə dair siyasətini göstərmək;

- münafişə tərəflərinin mövqeyini və onların millətlərarası qırğınlara verdiyi qiyməti təhlil etmək;

- erməni-azərbaycanlı qırğınlarının təsiri altında Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunda dəyişiklikləri, tərəflərin barışıqə gəlməsi və diyarda sabitliyin möhkəmləndirilməsi üzrə Qafqaz administrasiyasının tədbirlərini araşdırmaq;

- erməni-qriqorian kilsəsinə münasibətdə hökumət kursunun müsbətə doğru dəyişməsinə və erməni inqilabi partiyalarının ekstremist fəaliyyətinin bu prosesə təsirini əks etdirmək;

- 1905-1906-cı illərdə Azərbaycan cəmiyyətində ictimai və siyasi konsolidasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərini və milli qırğınların bu prosesə təsirini izləmək;

- erməni-azərbaycanlı münafişəsinin iqtisadi nəticələrini göstərmək;

- 1905-1906-cı il hadisələrinin Şimali Azərbaycanda müsəlman əhaliyə qarşı 1918-ci il soyqırımını ilə əlaqəsini göstərmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodologiyası xronoloji-problem, məntiq, analiz və sintez metodları əsasında qurulub. Bu, mövzunu etnik, sosial, siyasi və başqa amillərin qarşılıqlı dinamikasında kompleks şəkildə araşdırmağa, həmçinin ümumiləşdirici nəticələr çıxarmağa imkan yaradır. Dissertasiyada müqayisəli metodun istifadəsinə də xüsusi diqqət ayrılıb. Belə ki, arxiv materiallarının təhlili zamanı həmin üsulun tətbiqi konkret

hadisələrə obyektiv və subyektiv yanaşmaların və qiymətləndirmələrin müəyyənləşdirməsinə imkan vermişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı milli siyasəti, müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik, ermənilərə münasibətdə isə himayədarlıq ermənilərlə azərbaycanlılar arasında ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur;

2. Rusiya hökumətinin erməni-qriqorian kilsəsinin güclənməsinin qarşısını almaq üçün atdığı addımlar imperiyanın ermənilərlə münasibətlərinin pisləşməsinə və Cənubi Qafqazda erməni ekstremizminin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır;

3. erməni ekstremist dairələrinin Osmanlı dövlətində istifadə etdiyi terror və zorakılıq metodları XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda da tətbiq olunmuşdur;

4. erməni ekstremist dairələri Cənubi Qafqazda sabitliyi pozmaq üçün Böyük Britaniya və Yaponiya kəşfiyyatı ilə sıx əməkdaşlıq edir, milli qırğınlar vaxtı Yaponiyadan pul və silah alırdılar;

5. tarixi faktlar sübut edir ki, 1905-1906-cı il erməni-azərbaycanlı qırğınlarının çar hökuməti tərəfindən təşkil edilməsi haqqında əvvəllər mövcud olmuş konsepsiya öz təsdiqini tapmır. Millətlərarası toqquşmanın əsas səbəbkarları olan “Daşnaksutyun” partiyası və qriqorian kilsəsi qırğınlara əvvəlcədən hazırlanmış və həmin aksiyanı məqsədli şəkildə həyata keçirmişlər;

6. 1905-1906-cı il qırğınları zamanı ermənilər Cənubi Qafqazın dinc müsəlman əhalisini fiziki terrora məruz qoymaqla yanaşı ona qarşı iqtisadi blokada, yaşadığı torpaqlardan qovulması taktikasından da istifadə edirdilər;

7. erməni tarixşünaslığının iddialarına rəğmən milli qırğınlar zamanı ermənilər yeganə zərərçəkən tərəf deyil idi, əksinə, müsəlmanların itkiləri onlardan heç də az olmamış, bəzən isə daha artıq olmuşdur;

8. 1905-1906-cı il qırğınları zamanı Rusiya imperiyasının “erməni məsələsi”ndə mövqeyi və siyasəti dəyişikliyə uğramış, Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun birbaşa səyi nəticəsində ermənilərlə əvvəlki müttəfiqlik bərpa olunmuşdur;

9. Rusiyanın “erməni məsələsi”ndə siyasəti dəyişdikdən sonra, 1905-ci ilin yayından etibarən bəzi bölgələrdə (məsələn, Şuşada və Naxçıvanda) çar məmurları açıq-aşkar erməniləri dəstəkləməyə və azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən qırğınlara göz yummağa başladılar;

10. 1905-1906-cı il qırğınları Azərbaycan cəmiyyətinin birləşməsinə, siyasi cəhətdən təşkilatlanmasına təkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ilk növbədə problemin qoyuluşunda və onun mahiyyətindədir. Tədqiqat zamanı aşağıdakı məsələlər sistemləşdirilmiş və müəyyən dərəcədə yenidən işıqlandırılmışdır: çar hakimiyyətinin “erməni məsələsi”ndəki siyasətində dəyişikliklər (ermənilərlə əməkdaşlıqdan qarşıdurmaya, daha sonra isə yenidən əməkdaşlığa doğru); erməni kilsəsinə məxsus əmlakın sekulyarizasiyası və dini məktəblərin bağlanması üzrə siyasətin hazırlanması, onun həyata keçirilməsi mərhələləri; Cənubi Qafqazda erməni ekstremizminin genişlənməsi və azərbaycanlıları Rusiya hökumətinə qarşı mübarizəyə cəlb etmək cəhdləri; Rusiyanı zəiflətmək məqsədilə Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyətin gərginləşdirməsində marağı olan Yaponiya və Böyük Britaniyanın erməni amilindən istifadə etməsi; Rusiya imperiyası əleyhinə silahlı çıxışları təşkil etmək məqsədi ilə erməni ekstremist təşkilatlarının azərbaycanlı əhaliyə və yerli hakimiyyətə qarşı törətdiyi təxribatlar; 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin qızıqdırılmasında hökumətin rolu ətrafında aparılan diskussiyalar; ölənlərin say məsələsi və toqquşmaların hökumətin azərbaycanlıların əli ilə törətdiyi erməni qırğını kimi qələmə verilməsinin əsassızlığı; erməni və onları dəstəkləyən müəlliflərin millətlərarası qırğının səbəblərindən biri kimi göstərdiyi qondarma “panislamizm izi”; ikiillik qanlı münaqişəyə təkan vermiş A.Babayevin qətlinin təfərrüatlarının, həmçinin Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyalarında baş verən toqquşmaların ayrı-ayrı epizodlarının işıqlandırılmasında istintaq materiallarının rolu; kütləvi terror aktları ilə yanaşı ermənilərin müsəlmanları öz yaşayış yerlərindən qovması üzrə siyasəti; Azərbaycan milli qüvvələrinin daşnak terroruna və erməni təbliğatının təsiri ilə formalaşan antimüsəlman ictimai rəyinə qarşı mübarizəsi; ictimaiyyətin, xüsusilə, ziyalıların və din

xadimlərinin qırğının qarşısının alınmasında və tərəflərin barışdırılmasında rolu; 1905-1906-cı il qırğınları ilə ermənilərin müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi 1918-ci il soyqırımını arasında oxşarlıqlar və fərqlər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Hazırkı tədqiqatın elmi-nəzəri və təcrübi nəticələri Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda və bütövlüklə Cənubi Qafqazda milli siyasətinin, millətlərarası münasibətlərin, erməni-azərbaycanlı münasibətləri və münaqişələri tarixinin öyrənilməsində tətbiq oluna bilər. Tədqiqat zamanı əldə olunan əsas nəticələr Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda milli siyasətinin əsas istiqamətlərinə, 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi tarixinin ümumi və konkret məsələlərinə konseptual yanaşmaq imkanını verəcək. Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyətinə gəlincə, dissertasiyada təqdim olunan faktlar mövzu ilə bağlı mübahisəli məsələlərin işıqlandırılması zamanı istifadə etməyə imkan yaradır. Dissertasiyada gəlinən əsas elmi nəticələr Azərbaycan, Cənubi Qafqaz bölgəsi, Rusiya tarixinə dair xüsusi və ümumiləşdirilmiş əsərlərin, dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin yazılmasında, erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Şimali Azərbaycanda siyasətinə aid tarixi, analitik, informasiya məlumatlarının, sorğu materiallarının, məruzələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiq olunan problemin əsas nəticələri müəllifin bir monoqrafiyasında, tərtib etdiyi iki sənədlər toplusunda, Azərbaycan, Rusiya və Gürcüstanın elmi jurnallarında, respublika və beynəlxalq səviyyəli konfransların materiallarında dərc olunmuş 40-dan artıq məqaləsində aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində yerinə yetirilib.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Dissertasiya 464663 işarədən ibarətdir: (giriş - 31532, I fəsil - 98314, II fəsil - 101684, III fəsil - 90935, IV fəsil - 110094, nəticə - 30704). İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 65153, ixtisarlara siyahısı 426 işarədən ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və öyrənilmə səviyyəsi təhlil edilmiş, dissertasiyanın metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti müəyyənəndirilmişdir.

Dissertasiyanın **“Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda milli siyasəti və onun həyata keçirilməsində erməni amili”** adlı birinci fəslə dörd paragrafdan ibarətdir. **“Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda milli siyasətinin ümumi səciyyəsi”** adlı birinci yarımfəsilə imperiyanın etnodemoqrafik, inzibati, iqtisadi, konfessional və təhsil sahələrində siyasətinin əsas istiqamətləri araşdırılır. Adı çəkilən məsələlərin tədqiqi göstərir ki, Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda milli siyasəti tabe edilən əhaliyə qarşı etimadsızlıq zəminində formalaşır. Hakim dairələrin fikrincə, müsəlmanları daim nəzarət altında saxlamaq üçün bölgədə rus idarəçilik ənənələrini tətbiq etmək və assimilyasiya siyasətini həyata keçirmək gərək idi.

Özünə yad etnokonfessional və ictimai-siyasi mühitlə qarşılaşan Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda möhkəm etnik dayaq yaratmaq üzərində düşünürdü. Bu məqsədlə diyarın istilasından sonra imperiya hökuməti Şimali Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxaran irimiqyaslı tədbiri – Cənubi Qafqaza, ilk növbədə isə azərbaycanlıların yaşadığı ərəziyə İrandan və Osmanlı dövlətindən ermənilərin köçürülməsini həyata keçirməyə başladı.

Ermənilərin kütləvi məskunlaşmasına, onların Cənubi Qafqazın iqtisadi və siyasi həyatında möhkəmlənməsinə şərait yaradan Rusiya Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərmək məqsədi ilə qondarma “erməni məsələsi”ndən öz maraqları üçün istifadə edirdi. Ermənilərin də öz maraqları var idi: onlar Cənubi Qafqaza köçəndən sonra Rusiyanın köməyindən istifadə edib öz dövlətlərini qurmaq niyyətində idilər. XIX əsrin ikinci yarısına qədər ermənilərə hərtərəfli himayədarlıq edən Rusiya imperiyası bunun əksinə olaraq, müsəlman azərbaycanlılara qarşı açıq etimadsızlıq göstərir, onların hüquqlarını məhdudlaşdırırdı. Qondarma “müsəlman təhlükəsi”ndən qorunmaq

üçün ermənilərdən vasitə kimi istifadə edən çar hökuməti iki xalqa qarşı münasibətdə açıq-aydın ayırı-seçkilik nümayiş etdirirdi.

Keçmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində ermənilər üçün “Erməni vilayəti” adlı inzibati qurum təsis etməklə, imperiyanın hakim dairələri əslində “erməni” adını özündə ehtiva edən inzibati-siyasi definisiyasının ilk dəfə Cənubi Qafqazda bərqərar olmasına şərait yaratdılar. Azərbaycanlıların yaşadığı etnik torpaqlara gəldikdə isə, Rusiya imperiyası burada tam fərqli inzibati siyasət yeridirdi. Ermənilər üçün onların etnik adını özündə əks etdirən inzibati vahid yaradılsa da, azərbaycanlılar xanlıqların timsalında öz dövlətçiliyini qoruyub saxlamaq hüququndan məhrum edilmişdilər. Cənubi Qafqazda keçirilən sonrakı islahatlar inzibati-ərazi vahidlərinin bölünməsi, sərhədlərin dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur, bu isə nəticədə azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərin daha da parçalanmasına gətirib çıxarırdı.

Çarizmin Şimali Azərbaycanda milli siyasətinin ən mürəkkəb aspekti konfessional məsələ idi. İslam dininin azərbaycanlıların həyatında oynadığı rolunu nəzərə alan Rusiya hökuməti Qafqaz müsəlmanlarının dini təsisatlarının yenidən təşkili üçün qanunlar qəbul etdi. Bununla da din xadimlərinin fəaliyyətinə nəzarət imkanlarını öz əlində cəmləşdirən hökumət müsəlman ruhaniliyinin əhali arasında nüfuz dairəsini məhdudlaşdırdı, din xadimlərinin maddi maraqlarını rus hakimiyyətinə xidmətlə bağlayaraq, onları birbaşa özündən asılı etdi.¹³

Erməni-qriqorian kilsəsinə münasibətdə isə çar hökumətinin siyasəti tamam başqa idi. Müsəlman dini təsisatlarından fərqli olaraq, kilsə dövlət hakimiyyətindən tam müstəqil idarə olunurdu. Müsəlman din xadimlərinin Rusiya təbəəliyində olması mütləq idisə, Eçmiədzin taxt-tacının digər dövlətlərin təbəələri tərəfindən tutulmasına rəsmi icazə verilirdi (söhbət, ilk növbədə, Osmanlı dövlətinin təbəələrindən gedirdi). Rusiyanın siyasət maraqlarına cavab verən bu qayda imperiyaya xaricdəki ermənilərə təsir

¹³ Национальная политика России: история и современность / Авторский коллектив: Кулешов С.В. (руководитель), Аманжолова Д.А., Волобуев О.В. и др. – Москва, – 1997. – с.94.

vasitələrini öz əlində saxlamaq, Eçmiədzinin İstanbuldakı erməni patriarxlığından üstün siyasi və dini mövqeyini təmin etmək imkanını verirdi.

Rusiya imperiyasının milli siyasətindəki əyintilər təhsil və mədəniyyət sahələrində də özünü biruzə verirdi. Ermənilərin geniş dini məktəblər şəbəkəsi mövcud idi və bu, onlara Rusiyanın ali təhsil müəssislərinə daxil olmaq imkanını yaradırdı. Uzun müddət hökumətin nəzarətindən uzaq olan erməni məktəbləri yeparxiya başçıları vasitəsilə yalnız katolikosa tabe idilər. Azərbaycanda mövcud olan təhsil sisteminə gəldikdə isə, bu sahədə imperiyanın müstəmləkəçi milli siyasəti özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. İşğal ərəfəsində mövcud olan ənənəvi məktəb və mədrəsələr Rusiya hakimiyyəti tərəfindən təhsil müəssisələri kimi qəbul olunmurdu. Belə hesab edilirdi ki, həmin məktəblərdə dini fanatiklər dərs deyir və bu təhsil ocaqları Avropa sivilizasiyasının yayılmasına əsas maneədir.¹⁴ Belə bir şəraitdə ermənilərdən fərqli olaraq, azərbaycanlılar dünyəvi təhsili yalnız rus dilində ala bilirdilər. Bu məsələdə alternativin olmaması Rusiyanın milli siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlirdi, belə ki, imperiya hökuməti təhsil sistemini Qafqaz xalqları arasında rus mədəni tipinin üstünlüyünü bərqərar etmək üçün mühüm vasitə hesab edirdilər.¹⁵

Bu məsələlərin araşdırılması zamanı belə nəticəyə gəlmək olar ki, Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda milli siyasəti çox vaxt yerli əhaliyə qarşı diskriminasiya tədbirlərində və ermənilərə aşkar himayədarlıqda özünü göstərirdi. Milli siyasət çərçivəsində həyata keçirilən kompleks tədbirlər azərbaycanlılarla ermənilər arasında ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Ermənilər Rusiya imperiyasının siyasətində: əməkdaşlıqdan qarşıdurmaya doğru” adlı ikinci paragrafda ermənilərin Rusiya hökuməti ilə sıx əməkdaşlıqdan kəskin qarşıdurmaya qədərki uzun və ziddiyyətli yol araşdırılır. Tədqiqat

¹⁴ Баберовски, Й. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг. / Новая имперская история постсоветского пространства. Сб. статей. – Казань, – 2004. – с.324.

¹⁵ Джаббаров, Ф.Р. Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX-начало XX вв. – Баку, – 2018. – с.104.

göstərdi ki, ermənilərin himayə edilməsi heç də həmişə Rusiya siyasətinin məqsəd və maraqlarına cavab vermir, bəzən isə ona ciddi ziyan vururdu. XIX əsrin 60-70-ci illərində Rusiya hökuməti ilə erməni-qriqorian kilsəsi arasında məktəb məsələsində ciddi qarşıdurmanın fəal mərhələsi başlamışdır. Erməni ruhaniliyi kilsə məktəblərini hökumət nəzarətindən tamamilə uzaqlaşdırmağa, onlara milli xarakter verməyə, həmin məktəblərin sayını artırmağa çalışırdı.¹⁶ Çar hökuməti təhsil ocaqları üzərində nəzarəti gücləndirmək üçün bir sıra qanunvericilik tədbirlərini həyata keçirdi.¹⁷ Bununla da çarizm ermənilərin təhsil sisteminin millətçi-separatizm ocağına çevrilməsinin qarşısını almaq məqsədini güdüdü. Dövlət Şurasının 3 may 1897-ci il tarixli iclasında bütün erməni-qriqorian kilsə məktəblərinin Xalq Maarif Nazirliyinə tabe edilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur.¹⁸ Erməni ruhaniliyi hökumət qərarlarının həyata keçirilməsinə maneələr törədir və sübut etməyə çalışırdı ki, məktəblərin əmlakı mülkiyyət hüququ əsasında kilsələrə məxsusdur. Bununla əlaqədar olaraq Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakimi knyaz Q.S.Qolitsın kilsə əmlakının dərhal sekulyarizasiyasının həyata keçirilməsini təklif etmişdir.¹⁹

1903-cü il iyunun 12-də imperator II Nikolay erməni-qriqorian kilsəsinə məxsus bütün əmlakın və kapitallarını dövlətin ixtiyarına keçməsi haqqında qanunu təsdiq etdi.²⁰ Sekulyarizasiya ermənilərin

¹⁶ Qafqaz canişini Baş idarəsinin rəisi A.P.Nikolainin qraf E.İ.Siversə məktubu (Tiflis: 16 yanvar 1874) // Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (bundan sonra – RDTA), Fond №821, siyahı №7, iş №62, vərəq 26.

¹⁷ Записка об армянских школах / сост. А.В.Петров – Санкт-Петербург, – 1911. – с.33-35.

¹⁸ Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakimi Q.S.Qolitsının Bakı qubernatoruna məktubu (Tiflis: iyun, 1897) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (bundan sonra – ARDTA), Fond №45, siyahı №2, iş №266, vərəq 84.

¹⁹ Əcnəbi Dinlərin Ruhani İşləri Departamentinin məmuru İ.V.Platonikovun Rusiyadakı erməni-qriqorian kilsəsinə məxsus əmlakın dini təsisatlardan geri alınması haqqında məktubu (Sankt-Peterburq: mart, 1900) // RDTA, Fond №1022, siyahı №1, iş №10, vərəq 74.

²⁰ “Rusiyadakı erməni-qriqorian kilsəsinə məxsus əmlakın idarəedilməsinin hökumət qurumlarının tabeliyində cəmləşdirilməsi və həmin kilsənin erməni-qriqorian kilsə məktəblərinin saxlanılmasına xərclənən vəsait və əmlaklarının Xalq Maarif Nazirliyinə verilməsi haqqında” Nazirlər Komitəsinin İmperator tərəfindən

kəskin müqaviməti şəraitində aparılırdı, onlar bu tədbiri həyata keçirən hökumət məmurlarına hər vəchlə mane olurdular. Tiflisdə, Yelizavetpolda, Bakıda, Qarsda, Şuşada, Naxçıvanda, Aleksandropolda, eləcə də Cənubi Qafqazın digər şəhər və kəndlərində polis və qoşunlarla silahlı toqquşmalar baş vermişdir.²¹ Bu toqquşmalar göstərdi ki, ermənilər kilsə əmlakının dövlət nəzarətinə keçməsi haqqında qərarı etirazla qarşıladılar və hökumətin ermənilərə qarşı heç bir sərt tədbiri həmin etirazların qarşısını ala bilməyəcək. Əslində çar hökumətinin gözləmədiyi bir hadisə baş verdi: uzun illər boyu loyallığına arxayın olduğu xalqın bütün təbəqələri ona qarşı müxalif mövqedə dayandılar.

“Erməni ekstremist təşkilatlarının fəaliyyətinin Cənubi Qafqaza köçürülməsi” adlı üçüncü paraqrafda qeyd edilir ki, XIX əsrin sonundan etibarən erməni ekstremist təşkilatları öz fəaliyyətini Osmanlı dövləti ərazisindən Qafqaza, Rusiya imperiyasının hüdudlarına köçürür və Osmanlı ərazisində sınaqdan keçirdikləri terror və zorakılıq üsullarını burada tətbiq etməyə başlayırlar. Həmin terror və zorakılığın qurbanları qismində həm hökumət məmurları, həm də dinc müsəlman əhalisi çıxış edirdi. Həmçinin XIX əsrin 80-90-cı illərində erməni inqilabi təşkilatları və partiyaları (“Armenakan”, “Hnçak”, “Daşnaksutyun”) meydana gəlir. Erməni millətçi ekstremizmi özünün pik nöqtəsini XX əsrin əvvəllərində yaşayır. Buna təkan verən əsas amil şübhəsiz ki, erməni-qrıqorian kilsəsinin əmlakının sekulyarizasiyası haqqında 12 iyun 1903-cü il tarixli qanun olmuşdur. Kilsə əmlakının qəbulu zamanı polis və ordu ilə bütün irili-xırdalı toqquşmalar hnçakçıların və daşnakların bilavasitə iştirakı ilə baş verirdi. 1903-1904-cü illərdə Rusiya imperiyası ilk dəfə Qafqazda özünün ən “etibarlı” müttəfiqinə qarşı əsrlər boyu apardığı himayədarlıq siyasətinin acı bəhrələrini hiss etdi.

Rusiya hökuməti ilə mübarizənin başlanması “Daşnaksutyun” partiyasının strategiyasının da dəyişməsinə səbəb olmuşdur. 1904-cü

təsdiq olunmuş Əsasnaməsi (Sankt-Peterburq: 12 iyun 1903) // RDTA, Fond №1022, siyahı №1, iş №9, vərəqlər 24-25.

²¹ Всеподданнейший отчёт о произведённой в 1905 году, по Высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. – Санкт-Петербург, – 1906. – с.50-51.

ilin fevralında keçirilən II qurultayda partiyanın öz fəaliyyətini Qafqazda davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Burada əsas mübarizə üsulları kimi təbliğat, terror, mitinqlər və silahlı müqavimət seçilmişdi.²² Bu hadisə xronoloji baxımdan Cənubi Qafqazda, o cümlədən, onun əsas sənaye mərkəzi olan Bakıda fəhlə hərəkatının yüksəlişi ilə üst-üstə düşmüşdür. Əlverişli fürsətdən yararlanan erməni partiyaları baş verən proseslərdən kənarda qalmamaq və tətill hərəkatının önündə gedən siyasi qüvvələrin sıralarına qoşulmaq qərarına gəldilər. Sözsüz ki, onların məqsədi mütləqiyyətlə mübarizədə əlavə imkanlar yaradan tətillərdən istifadə etmək idi. Bu məsələnin tədqiqi kontekstində paraqrafda daha bir mühüm aspekt – erməni ekstremist partiyalarının azərbaycanlılara münasibəti məsələsi araşdırılmışdır. Həmin münasibət daşnakların və hınçakçıların Cənubi Qafqazdakı sonrakı mübarizəsinin taktikasını müəyyən etmiş və dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı terror və zorakılığa gətirib çıxarmışdır.

Məlum olduğu kimi, müsəlmanlar nəinki inqilabi çıxışlarda iştirak etməyə meyl göstərmir, hətta özlərini bu işə cəlb etmək cəhdlərinə qarşı fəal müqavimət nümayiş etdirirdilər. Qırğınlar ərəfəsində - 1904-1905-ci illərdə daşnaklar bəyannamələr yayaraq, azərbaycanlıları çarizmə qarşı mübarizə aparın inqilabi partiyalara qoşulmağa çağırırdılar. Azərbaycanlılar müsəlman fəhlələrinin tətillərdə iştirak etməkdə maraqlı olmadıqlarını, tətillər vaxtı əməkhaqqından məhrum olduqlarını əsas gətirərək, bu cür təklifləri rədd etdilər. Buna cavab olaraq, ermənilər təhdidedici bəyannamələr yaymağa başlamış, müsəlmanların nüfuzlu şəxslərini öldürməyə söz vermişdilər.²³

Lakin azərbaycanlıların bu cür sərt cavabı təkcə həmin səbəblə, onların inqilabi çıxışlara rəğbətə olmaması ilə bağlı deyildi. Bu, uzun illər ərzində iki millət arasında formalaşan ziddiyyətlərə

²² Киракосян, Н.Б. Создание и деятельность партии «Дашнакцутюн» (1890-1907 гг.) // История национальных политических партий России. Материалы международной конференции, – Москва: 21-22 мая, – 1997, – с.177.

²³ Джаббаров, Ф.Р. Армянский террор против азербайджанцев накануне межнационального конфликта 1905-1906 гг. // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi əsərləri, 2018. – с.154-168.

məntiqi reaksiya idi. Həmin ziddiyyətlər heç vaxt irimiqyaslı millətlərarası toqquşmalarla müşayiət olunmasa da, lokal münaqişələr baş verirdi. Arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında bu cür münaqişələr 1904-cü ilin yayından etibarən sisteməlik xarakter almışdı. Əsasən məişət zəminində baş verən belə münaqişələrə illər boyu yığılıb qalan ziddiyyətlər və qarşılıqlı ədavət əlavə olunur və onlar bir qayda olaraq, silahlı toqquşmalar və qurbanlarla müşayiət edilirdi.²⁴ Erməni təxribatlarının artması azərbaycanlıların cavab reaksiyasına və şəhərdə qarşিদurmanın yaranmasına hesablanmışdı. Bununla ermənilər iki məqsədə nail olmağa çalışırdılar: dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı terrora başlamaq və hökumətlə mübarizəni yeni müstəviyə keçirmək. Beləliklə, ermənilər onilliklər ərzində Osmanlı dövlətində sınaqdan keçirdikləri taktikanı – müsəlmanlara qarşı qətlərin və zorakılığın hökumət əleyhinə mübarizə ilə paralel aparılmasını Bakıda da tətbiq etmək niyyətində idilər.

“Erməni millətçi ekstremizmi xarici dövlətlərin Cənubi Qafqazda sabitliyi pozmaq planlarında” adlı sonuncu – dördüncü paragrafda daşnakların Rusiyanı zəiflətmək və onu daxildən parçalamaq istəyən Böyük Britaniya və Yaponiya xüsusi xidmət orqanları ilə əlaqələri araşdırılır. 1903-cü ilin sonlarından etibarən ermənilərin Böyük Britaniyanın köməyi ilə Qafqazda təxribatlar hazırlaması haqqında məlumatlar daxil olmağa başlamışdır.²⁵

Erməni siyasi qüvvələrinin daha geniş əlaqələr yaratdığı ölkə 1904-cü ildə Rusiya ilə müharibəyə başlayan Yaponiya olmuşdur. Yaponiya kəşfiyyatı çarizmə qarşı daxili mübarizə cəbhəsinin açılması planlarına xüsusi diqqət yetirirdi. Öz radikallığı,

²⁴ Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroru V.M.Voronovun Bakı qubernatorunun dəftərxanasına cavabı (11 mart 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №3, iş №4, vərəq 94 arx.; Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidzenin Bakıdakı 6-9 fevral 1905-ci il hadisələri haqqında məruzəsi (28 fevral 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №3, iş №4, vərəq 120 arx.; Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroru V.M.Voronovun Tiflis Məhkəmə Palatasının prokuroru K.K.Aleksandrov-Dolnikə təqdimatı (7 mart 1905) // RDTA, Fond №1405, siyahı №107, iş №11393, vərəq 37-37 arx.

²⁵ Гасымлы, М.Дж. Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины. – Москва, –2014. – с.83-84, 93.

terrorçuluğu ilə məşhurlaşan erməni “Daşnaksutyun” partiyası Yaponiyanın maraq dairəsinə daxil idi.

Daşnaklarla yaponların ilk əlaqələri 1904-cü ilin yayında başlamışdı. Bu vaxt yapon kəşfiyyatının nümayəndələri Cənubi Qafqazda silahlı üsyana hazırlıq məsələsini müzakirə edirdilər. Maraqlıdır ki, yaponların təmasda olduğu qeyri-rus partiyalarının nümayəndələri içərisində hökumət əleyhinə üsyanlar məsələsi məhz ermənilərlə müzakirə olunurdu.²⁶

1905-ci ilin payızında Yaponiya Qara dəniz vasitəsilə Qafqaza böyük silah partiyasını gətirmək üçün xüsusi əməliyyat həyata keçirmişdi. Bu vaxt Bakıda, İrəvanda, Şuşada, Naxçıvanda, Tiflisdə erməni terroru tüğyan edirdi. Öz məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan ermənilərə çoxlu silah lazım idi. Silahı Qafqaza çatdırmaq üçün “Sirius” gəmisi alınmışdır. Mənbələrdə və xüsusi ədəbiyyatda ermənilərin “Sirius”un gətirdiyi silahdan yararlı bilməsi haqqında məlumatlar olmasa da, bunu ehtimal etmək olar, çünki 1905-ci ilin sonu-1906-cı ilin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan əhalisinə qarşı silahlı hücumları daha da güclənmişdi.²⁷

“Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı kütləvi terrorunun başlanğıcı – 1905-1906-cı il hadisələri” adlı ikinci fəsil üç paraqraftan ibarətdir. **“Bakıda 1905-ci il fevral qırğınları”** adlanan birinci paraqrafta Bakıda baş vermiş ilk erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının təfərrüatları tədqiq olunur. Şəhərdəki dördgünlük qırğına 1905-ci il fevralın 6-da Bakı sakini Ağarza Babayevin öldürülməsi təkan vermişdi. Bu cinayət işinə dair istintaq sənədlərinin²⁸ müfəssəl təhlili göstərdi ki, həmin hadisə böyük bir

²⁶ Павлов, Д.Б. Японские деньги и первая русская революция. – Москва, – 2011. – с.55; Старков, Б.А. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи. 1903-1914 гг. – Санкт-Петербург, – 2004: [Электронный ресурс]. URL: www.bookfb2.ru.

²⁷ Джаббаров, Ф.Р. К вопросу об «иностранном следе» в армяно-азербайджанской резне 1905 г. // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2016. №3, – с.79.

²⁸ Джаббаров, Ф.Р. Материалы следственного дела об убийстве Ага Рзы Бабаева как источник по изучению причин и хода февральской резни 1905 г. в Баку // – Bakı: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2014. Cild 51, – с.152-168.

partlayışa səbəb olan qılgıncım rolunu oynamış, təxribat məqsədi daşımış, ermənilərlə azərbaycanlılar arasındakı gərginliyi son həddə çatdıraraq, həmin gün başlanan qırğınlara təkan vermişdir. Özlüyündə A.Babayevin qətlə əlbəttə ki, azərbaycanlıların kəskin hiddətinin əsas səbəbi deyildi. Onlar A.Babayevin öldürülməsini səbr kasasını daşdıran sonuncu damla kimi qəbul etdilər. Ermənilərin əvvəllər də törətdiyi çoxsaylı təxribatlar, şəhərin dinc sakinlərinin qətləri vəziyyəti gərginləşdirirdi və buna görə də arxiv sənədlərinin birində deyildiyi kimi, *“Babayevin qətlə haqqında xəbər bütün şəhərdə, xüsusilə, müsəlman məhəllələrində ildırım sürəti ilə yayılmış və tatar [azərbaycanlı – F.C.] əhalisini həyacanlandırmışdı.”*²⁹ Şəhərdə atışma və qətlər başladı. Əlimizdə olan arxiv materialları qırğınlar zamanı azərbaycanlıların daim birinci hücum etməsi haqqında erməni və ermənipərəst tarixçilərin iddialarını qətiyyətlə təkzib edir. Məlum olur ki, qırğınların baş verdiyi günlərdə ilk qətləri məhz ermənilər törədirdi. Diqqəti cəlb edən daha bir məqam bundan ibarətdir ki, qətlər səhər baş verirdi, yəni birinci atışı ermənilər açırdı, azərbaycanlılar isə buna cavab vermək məcburiyyətində qalırdılar.³⁰

Tədqiqatın gedişində fevralın 6-dan 9-dək davam edən millətlərarası toqquşmaların epizodları, Bakı quberniya administrasiyasının barışıqın əldə olunması üçün etdiyi iki cəhd və həmin cəhdlərin hər dəfə ermənilər tərəfindən pozulması, fevral qırğınlarının nəticələri və münaqişə tərəflərinin onlara verdiyi qiymət ətraflı araşdırılıb.

Fevral qırğınlarında ölənlərin say məsələsi də dərinlən təhlil olunub. Erməni və onlarla həmrəy olan bəzi müəlliflər bu günədək belə bir fikri təkidlə əsaslandırmağa çalışırlar ki, qırğınlar zamanı erməni tərəfinin tələfatları daha çox idi. Ölənlər və yaralananlar

²⁹ Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidzenin Bakıdakı 6-9 fevral 1905-ci il hadisələri haqqında məruzəsi (28 fevral 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №3, iş №4, vərəq 114.

³⁰ Bakı şəhəri Vağzalarxası polis məntəqəsinin müdiri Qriqorenkonun raportu (19 fevral 1905) // ARDTA, Fond №185, siyahı №11, iş №80, vərəqlər 98-99; Bakı şəhəri 1-ci polis məntəqəsinin müdiri M.Məmmədbəyovun raportu (16 fevral 1905) // ARDTA, Fond №185, siyahı №11, iş №80, vərəqlər 88-90.

haqqında statistik məlumatlara istinad edilməsi hər dəfə kənar qüvvələrin rolunu əsaslandırmağa yönəldirdi: guya qırğınlar zamanı zərər çəkən ermənilərin say çoxluğu hökumətin azərbaycanlıların əli ilə erməniləri qırmaq planının olmasına dəlalət edir. Bizim tədqiqatımız göstərir ki, qanlı toqquşmalarda ölənlərin sayına dair rəqəmlər təxmini və qeyri-dəqiqdir. Rəsmi məlumatlar həqiqətən də ölənlərin daha çox erməni tərəfinin üzərinə düşdüyünü göstərir. Lakin bu zaman olduqca mühüm bir məqam nəzərə alınmır: Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidzenin məruzəsində və senator A.M.Kuzminskinin hesabatında göstəriləni kimi, öldürülən və yaralanan azərbaycanlıların sayı haqqında məlumatlar qeyri-dəqiqdir. Müsəlmanların meyitləri əksər hallarda qohumlar tərəfindən götürülür və dərhal dəfn edilirdi. Həmin meyitlər qeydiyyata alınmadığı üçün ölən və yaralananların hamısını dəqiq hesablamaq mümkün olmamışdır.³¹ Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, azərbaycanlıların itkiləri heç də ermənilərdən az olmamışdır. Bu səbəbdən də millətlərarası münaqişənin qurbanlarının sayına dair statistik məlumatlardan istifadə tədqiqatçılardan tənqidi yanaşma və digər tarixi mənbələrlə müqayisə olunmasını tələb edir.

“Hakimiyyətin fevral qırğını zamanı fəaliyyəti və qırğının nəticələrinin aradan qaldırılmasında rolu haqqında” adlı ikinci paraqrafda yerli administrasiyanın, polisin və qoşunların toqquşmalara son qoymaq üçün gördükləri tədbirlər araşdırılır. Millətlərarası toqquşmalara hakimiyyət tərəfindən hazırlanmış və təhrik edilmiş bir aksiya kimi yanaşılması həm hadisələrin öyrənilməsində əvvəlcədən aksentləri müəyyənləşdirir, həm də tədqiqatçıları millətlərarası münaqişənin həqiqi, daha dərin səbəblərinin araşdırılmasından uzaqlaşdırır, əsas diqqəti hakimiyyətin “ifşa olunmasına” yönəldirdi. Əlbəttə, dissertasiyada çar hökumətinin rolunu ideallaşdırmaq məqsədi qoyulmur: Rusiyanın hakim dairələri ermənilərlə azərbaycanlılar arasında gərginliyin artmasından xəbərdar idilər və beləliklə, onlar baş verən hadisələrə görə bilavasitə məsuliyyət daşıyırlar. Lakin hökuməti bütöv bir xalq qırmaq niyyətinə görə günahlandırmaq qeyri-ciddi görünür, çünki

³¹ Джаббаров, Ф.Р. Армянский экстремизм на Южном Кавказе, – с.233.

hadisələrdən xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq, indiyədək həmin versiyanın xeyrinə heç bir inandırıcı və obyektiv sübut aşkar olunmayıb.

Qırğınların lap əvvəlindən mülki və hərbi hakimiyyət arasında fikir ayrılıqları meydana çıxmışdı. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, münaqişə zamanı Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidze ilə qarnizon rəisi V.Y.Bal arasında qoşunlardan istifadə məsələsinə dair müxtəlif baxışlar mövcud idi.³² Polisin fevral qırğınları zamanı davranışı da hakimiyyətin zəifliyinin bir göstəricisi idi. Polislər fəaliyyətsizlik göstərir, xidməti yerlərində olmur, qarətlərdə iştirak edirdi və s. Lakin bəzi obyektiv səbəblər də vardır ki, onlar polisə bəraət qazandırmasa da, onun qeyri-effektivliyini izah edir. Nəzərə alınmalıdır ki, Bakı polisinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından durumu tamamilə qeyri-qənaətbəxş idi.³³ Bundan başqa polis nəfərlərinin tapançaları yox idi, halbuki daşnaklar polisdən daha yaxşı silahlanmışlar.³⁴

Beləliklə, hərbi və mülki administrasiya arasında fikir ayrılıqları, Bakı qarnizonunun sayca az olması, polisin zəifliyi Bakı qırğınları zamanı hakimiyyətin fəaliyyətinin qeyri-effektivliyini şərtləndirən əsas amillər idi.

Əslində münaqişənin səbəbkarı və təkanvericisi olan, azərbaycanlıların milli və dini hissiyyətləri ilə oynayan ermənilər özlərini çar hökuməti tərəfindən törədilən təxribatın qurbanları kimi qələmə verirdilər. Bu gün, yüz ildən artıq vaxt keçdikdən və arxivlər açıldıqdan sonra həm Rusiyanın hakim dairələrinin erməni-azərbaycanlı qırğınlarını təşkil etməsi mülahizəsini tənqid etmək,

³² Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidzenin Bakıdakı 6-9 fevral 1905-ci il hadisələri haqqında məruzəsi (28 fevral 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №3, iş №4, vərəq 120.

³³ Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidzenin Bakıdakı 6-9 fevral 1905-ci il hadisələri haqqında məruzəsi (28 fevral 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №3, iş №4, vərəq 110-119 arx.

³⁴ Bakı vitse-qubernatoru P.A.Lileyevin Bakı general-qubernatoru S.A.Fadəyevə məktubu (24 sentyabr 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №1, iş №18, vərəqlər 10-11 arx.

həm də Bakıdakı 1905-ci il münaqişəsinin kimə sərf etməsi sualına cavab vermək üçün geniş imkanlar yaranmışdır.

Çar hökuməti ələlxüsus millətlərarası münaqişənin qızıqdırılması üsulu ilə hakimiyyətin dayaqlarının laxladılmasında maraqlı deyildi. O zamankı şəraitdə ona imperiya ərazisində, xüsusilə də Qafqaz kimi ziddiyyətli regionda “qaynar nöqtələrin” mümkün qədər az olması lazım idi. Hökumətin qırğınlara rəvac verməklə fevralın 19-na təyin olunan tətilin qarşısını almaq niyyəti haqqında deyilənlər fərziyyədən başqa bir şey deyil. Əgər belə olsaydı, istər-istəməz sual yaranır: niyə çarizm bu addımı 1903-cü ilin iyulunda və 1904-cü ilin dekabrında – bütün Rusiyanı sarsıtmuş güclü Bakı tətilləri zamanı atmamışdır? Niyə görə cəmiyyətdə öz nüfuzunu daha da aşağı sala biləcək bu qeyri-populyar tədbirə hakimiyyət məhz təlatümlü 1905-ci ildə əl atmışdır? Niyə ermənilərin qırğınların təşkilində günahlandığı və 1905-ci ilin may ayında qətlə yetirdiyi qubernator M.A.Nakaşidze fevral günlərində dəfələrlə Qafqazdakı ali hakimiyyətdən əlavə qoşunların göndərilməsini xahiş edirdi? Yeri gəlmişkən, “erməni qırğınları”nı təhrik etməkdə ittiham olunan M.A.Nakaşidze buna cavab olaraq öz opponentlərindən daha əvvəl Tiflisə və Peterburqa müraciət edərək, 6-9 fevral hadisələrini təhqiq etmək üçün Bakıya komissiyanın göndərilməsini xahiş etmiş və dəfələrlə öz xahişini təkrarlamışdır. Sual olunur: erməni təbliğatının “qırğınların gizli ilhamvericisi və təşkilatçısı” adlandırdığı şəxs onun azərbaycanlıları ermənilərə qarşı dəstəkləməsi “faktlarını” üzə çıxara biləcək komissiyanın göndərilməsində maraqlı ola bilərdimi? Həmçinin unutmmaq olmaz ki, bu dövrdə Rusiya Yaponiya ilə müharibəni davam etdirir və ardıcıl olaraq döyüşlərdə məğlub olurdu. Belə bir çətin, ziddiyyətli məqamda hakimiyyətin millətlərarası qırğınlar vasitəsi ilə ölkənin siyasi və iqtisadi əsaslarını zəiflətməkdə maraqlı olması ciddi şübhə doğurur. Nəzərə almaq lazımdır ki, qırğınlar Bakıda – neft sənayesinin mərkəzində başlamış və erməni-azərbaycanlı münaqişəsi yüzlərlə mədənin məhvində, fəhlə və qulluqçuların tələf olmasına, neft sənayesinin işinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Fevral qırğınları ərəfəsində və qırğınlar vaxtı baş verən hadisələrin təhlili sabitliyin pozulmasında və millətlərarası

münaqişənin qızıqdırılmasında yalnız bir qüvvənin – “Daşnaksutyun” partiyasının təmsalında erməniliyin ən radikal hissəsinin maraqlı olduğunu göstərir. Qırğınlar zamanı daşnaklar özlərinin “Böyük Ermənistan” ideyası qarşısında duran əsas maneəyə - azərbaycanlılara, həmçinin erməni ekstremizmi ilə mübarizə aparan çar administrasiyasına qarşı vuruşurdular. Təsadüfi deyil ki, fevral qırğınlarından sonra Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunan qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov qeyd edirdi ki, daşnaklar erməni-azərbaycanlı münaqişəsində əsas rol oynamışlar.³⁵ Arxiv mənbələri təsdiq edir ki, 1905-ci ildə “Daşnaksutyun” partiyasının ixtiyarında olan 500-600 min rubldan 200 min rubl silahlanmaya xərclənmişdi.³⁶ Özünün silahlı qüvvələrini yaradan partiya qırğınlar zamanı 100 minə yaxın adamı səfərbər etmiş və onların saxlanılmasına 100 min rubl sərf etmişdi.³⁷ Beləliklə, bu böyük, yaxşı silahlanmış qüvvə nəinki Bakıda, həmçinin Cənubi Qafqazın digər regionlarında Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşurdu.

Dissertasiyada fevral qırğınlarının səbəblərini təhqiq etmək üçün Bakıya göndərilən senator A.M.Kuzminskinin fəaliyyəti təhlil olunub. Senator A.M.Kuzminskinin təftişi, həmçinin fevral qırğınlarına dair istintaq prosesi hadisələrin əsl təşkilatçılarının və havadarlarının adlarını aşkara çıxarmamışdır. Cinayətkarlar tapılmamış, azadlıqda qalmış, bu isə 1905-1906-cı illərdə bölgədə yeni millətlərarası toqquşmaların baş verməsinə bilavasitə təsir göstərmişdi. Bu faktı istintaqın əsas uğursuzluğu hesab etmək olar. Senator A.M.Kuzminskinin hesabatında təqdim olunan faktlar daha çox özlərini günahsız qurban qismində təqdim edən və məsuliyyətin hamısını azərbaycanlıların üzərinə yıxan ermənilərin şahid

³⁵ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. – Санкт-Петербург, – 1907. – с.11-13.

³⁶ “Daşnaksutyun” Erməni İnkilab Partiyası rayon toplantısının iclasının protokolu (Tiflis: 13 noyabr 1905) // Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra – ARPIİİSSA), Fond №276, siyahı №8, iş №256, vərəq 5.

³⁷ “Daşnaksutyun” Erməni İnkilab Partiyasının təşkilə və inqilabi fəaliyyəti haqqında məlumatlar (tarixsiz) // ARPIİİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №259, vərəq 8 arx.

ifadələrinə əsaslanırdı. Lakin hesabatda bir dəfə də olsun azərbaycanlılara edilən hücumların, onların evlərinin və dükanlarının qarət olunmasına dair təfərrüatlara rast gəlinmir. Senator erməni evlərindən azərbaycanlılara atəş açıldığını və azərbaycanlıların müdafiə olunmaq üçün cavab verməli olduqlarını da öz hesabatında əks etdirməmişdir.³⁸

“Cənubi Qafqazda erməni-azərbaycanlı qarşিদurmasının kəskinləşməsi (fevral-iyul, 1905-ci il)” adlı dördüncü paragrafda fevral qırğınlarının Cənubi Qafqazın digər bölgələrinə, o cümlədən Yelizavetpol, Tiflis və İrəvan quberniyalarına təsirindən bəhs edilir. Ən təhlükəli vəziyyət Yelizavetpol quberniyasında yaranmışdı, çünki burada qarşিদurma nəinki şəhər, eləcə də kənd əhalisini ayağa qaldıra bilərdi. Mənbələrdə göstərildiyi kimi, quberniyada kifayət qədər qoşunun olmaması səbəbindən toqquşmaların qarşısını almaq qeyri-mümkün olacaqdı.³⁹ 1905-ci ilin birinci yarısında Yelizavetpol şəhərinin özündə irimiqyaslı erməni-azərbaycanlı toqquşmaları baş verməsə də, Yelizavetpol quberniyasının qəzalarında vəziyyət fərqli idi. 1905-ilin fevral-mart aylarında Şuşa qəzasında lokal toqquşmalar baş vermişdi.⁴⁰

1905-ci ilin fevral-iyun aylarında İrəvan quberniyası millətlərarası qarşিদurmanın əsas mərkəzinə çevrilmişdi. Bakıda olduğu kimi, İrəvanda da erməni-azərbaycanlı münasibətlərində elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, kiçik qıgılcım qarşılıqlı ədavətin adı cinayətdən də böyük fəlakətlərə gətirə bilərdi. Fevralın 21-də ermənilər azərbaycanlılara hücum etməyə başladılar. Yarım saatdan da az müddətdə 7 azərbaycanlının öldürüldüyü, 12 nəfərin yaralandığı məlum oldu. Ermənilər tərəfdən 1 nəfər öldürüldü, 6

³⁸ Джаббаров, Ф.Р. Материалы ревизии сенатора А.М.Кузминского как источник по изучению армяно-азербайджанской резни 1905 г. // – Ростов-на-Дону: Северо-Кавказский юридический вестник, – 2016. №4, – с. 137-140.

³⁹ Tiflis Məhkəmə Palatasının prokuroru K.K.Aleksandrov-Dolnikin Cənubi Qafqazda inqilabi və millətçi hərəkat haqqında hesabatı (20 oktyabr 1904) // ARDTA, Fond №1, siyahı №2, iş №1, vərəq 8.

⁴⁰ Yelizavetpol qubernatoru N.A.Lutsaunun Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkova məktubu (14 may 1905) // ARDTA, Fond №524, siyahı №1, iş №12, vərəq 6.

nəfər yaralandı.⁴¹ Şahidlərin ifadələrinə əsasən atəş ermənilərə məxsus evlərdən aparılırdı, lakin polis atəş açanları tapa bilməmişdi. Fevralın 22-də toqquşmalara son qoyuldu, erməni və müsəlman ruhanilərinin başçılıq etdiyi sülh nümayişi şəhərin küçələrindən keçdi.⁴²

İrəvan şəhəri ilə yanaşı, İrəvan quberniyasında da erməni-azərbaycanlı toqquşmaları baş vermişdi. Bakı və İrəvan hadisələrinin təsiri altında Naxçıvan qəzasında gərginlik müşahidə edilməyə başladı. 1905-ci ilin mayında bura qanlı qırğınların növbəti meydanına çevrildi. Erməni təbliğatı Naxçıvan hadisələrində Azərbaycan tərəfini günahkar kimi təqdim edərək, ermənilərin kütləvi qırğınları haqqında yalanlar yayırdı. Əslində isə mənbələrin də göstərdiyi kimi, Naxçıvanda hücum edən tərəf ermənilər idi.⁴³

İrəvan quberniyasında qırğınlar zamanı ermənilər qarşı tərəfi münafiqənin səbəbkarı kimi göstərmək məqsədilə yenidən mətbuat səhifələrində təbliğat kampaniyasına əl atdılar. 1905-ci ilin may-iyun aylarında Naxçıvanda və İrəvanda baş verən münafiqə erməni təbliğatının yeni xüsusiyyətini üzə çıxardı. Əgər əvvəl erməni ictimai-siyasi xadimləri, publisistləri öz məqalə və çıxarışlarında millətlərarası toqquşmaların səbəbkarı qismində həm ermənilərin, həm də azərbaycanlıların ümumi düşməni elan olunan hökuməti təqdim edirdilərsə, indi aksent guya toqquşmalara təkan verən digər qüvvəyə yönəldilirdi. Bu dəfə günahkar qismində panislamizm ideologiyası elan olunmuşdu: guya Osmanlı dövlətindən Qafqaza gələn panislamizm tərəfdarları azərbaycanlılar arasında xristianlara qarşı ümumi mübarizə ideyalarını təbliğ edirdilər və bu mübarizə çərçivəsində ermənilərin məhvi nəzərdə tutulurdu. Panislamizm

⁴¹ Qafqazın mülki hissə üzrə baş hakimi vəzifəsini icra edən Y.D.Malamanın daxili işlər naziri A.Q.Bulıginə teleqramı (Tiflis: 22 fevral 1905) // ARPIİİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №61, vərəq 72.

⁴² Султанов, Э. Эриванские события // Каспий, – 1905, 2 марта. – с.3.

⁴³ Naxçıvan şəhər başçısı C.Naxçıvanskinin Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkova məktubu (5 may 1905) // Gürcüstan Dövlət Mərkəzi Tarix Arxivi (bundan sonra – GDMTA), Fond №13, siyahı №29, iş №1, vərəq 20; İrəvan Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi Yakovlevin jandarmların şefi K.N.Rıdzevskiyə məktubu (12 may 1905) // Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi, Fond №102 OO 1905-ci il, siyahı №233 a, iş №1350 hissə 73, vərəqlər 6, 8.

amilinin ortaya atılması təsadüfi deyildi. Millətlərarası toqquşmalara dini rəng verməklə, ermənilər ictimaiyyətin diqqətini belə bir fikrə yönəltmək istəyirdilər ki, əgər onlar fanatik müsəlmanların ilk qurbanlarıdırsa, növbəti qurbanlar ruslar və digər xristianlar ola bilər. Bununla da ermənilər antimüsəlman əhvali-ruhiyyəni qızıqdırmaqla bir daha Rusiya imperiyasının, bütün xristianların islam təhlükəsi ilə üzləşməsi ideyasını gündəmə gətirmək istəyirdilər.⁴⁴

Dissertiyasının **“Erməni terrorunun ikinci dalğası (avqust, 1905-ci il-1906-ci il)”** adlı üçüncü fəslə 1905-ci ilin ikinci yarısından başlayan hadisələrə həsr olunub. **“Şuşada 1905-ci il avqust qırğını”** adlı birinci paraqrafda göstərilib ki, daşnaklar yeni quldurları cəlb etməklə öz qüvvələrini artıraraq, silah əldə edərək Azərbaycan əhalisinə qarşı terrorun həm miqyasını, həm də coğrafiyasını genişləndirdilər. 1905-ci il avqustun 16-20-də Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında millətlərarası qırğınlar baş vermiş və burada da hər şey daşnakların azərbaycanlı əhaliyə hücumları ilə başlamışdır. Azərbaycan tərəfi də erməni terrorundan müdafiə olunmaq üçün tədbirlər görürdü. Yaşayış evlərinin yandırılmasına cavab olaraq azərbaycanlılar da eyni addımlar atır, bəzən isə bunu ermənilərdən daha fəal edirdilər. Avqustun 17-də ermənilərin strateji bazaya çevirdiyi və oradan atəş nöqtəsi kimi istifadə etdiyi kilsənin ələ keçirilməsi Azərbaycan tərəfinin ciddi uğuru sayıla bilər.⁴⁵ Döyüşlər vaxtı Azərbaycan özünümüdafiə qüvvələri şəhərin yüksəkliklərində daha əlverişli mövqe tutan daşnakları geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Atəşkəsin əldə olunmasına baxmayaraq, Şuşada erməni-azərbaycanlı toqquşmaları 1905-ci ilin ikinci yarısı boyu davam edirdi. Azərbaycan kəndlərinə tez-tez hücum etmək taktikasından çəkinən ermənilər Şuşanın müsəlman əhalisinin blokadasına əl atdılar. Daşnak dəstələri Əsgəran yaxınlığında Ağdamla Şuşa arasındakı yolu tutdular. Bu, 1905-ci ilin avqustunda başlayan və 1906-cı ildə davam edən Şuşanın ən uzunmüddətli mühasirələrindən

⁴⁴ Джаббаров, Ф.Р. К вопросу о «панисламистском следе» в межнациональном конфликте на Южном Кавказе в 1905-1906 гг. – // Махачкала: Исламоведение, – 2017. Т.8, №4, – с. 57.

⁴⁵ Муслим. Шушинские события // Каспий. – 1905, 6 сентября. – с. 3-4.

biri idi. Əlaqənin tamamilə kəsilməsi əhalini aclıq və tamamilə məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Əsgəran qalasından başlanan yolun və Ağdamdan Şuşaya qədər bütün yolların ermənilər tərəfindən bağlanması təkcə şəhər əhalisini deyil, həmçinin Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında yaşayan müsəlmanları da ərzaq və zəruri tələbat məhsullarını əldə etmək imkanından məhrum etdi.⁴⁶

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ikinci mərhələsinin başlanğıcını qoyan Şuşa qırğınları bir neçə aspektdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, məhz Şuşadakı 1905-ci il avqust qırğınları zamanı Azərbaycan tərəfi millətlərarası toqquşmalar tarixində ilk dəfə olaraq daha əhəmiyyətli itkilər vermişdi. Bu isə dərhal Cənubi Qafqazın digər regionlarında müsəlmanların əhvali-ruhiyyəsinə təsir etmiş, həm Yelizavetpol quberniyasında, həm də onun hüdudlarından kənar, o cümlədən, Bakıda yeni toqquşmalara təkan vermişdir. İkincisi, ermənilər Bakı, Naxçıvan və İrəvandakı əvvəlki uğursuzluqlarının səbəblərini nəzərə alıb, Şuşa qırğınlarına daha əsaslı şəkildə hazırlanmışlar. Nəhayət, məhz Şuşada ermənilər azərbaycanlıların sayını azaltmaq və onları doğma yurdlarından qovmaq üçün hücumlar və qətlər təşkil etməyə başlamışlar. Şəhərin müsəlman hissəsinə fasiləsiz hücumları, həyat əhəmiyyətli yolların bağlanmasını və azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin blokadasını yalnız bununla izah etmək olar.⁴⁷

“Bakıda 1905-ci ilin avqust və oktyabr qırğınları” adlı ikinci paragrafda erməni-azərbaycanlı qırğınlarının ikinci, fevral hadisələri ilə müqayisədə daha şiddətli və uzunmüddətli mərhələsi tədqiq olunur. Bakıdakı 1905-ci il avqust qırğınları bir insidentdən – əsasən ermənilərdən ibarət şəhər konkası (at-dəmir yolu) qulluqçularının tətildən sonra başlamışdı. Avqustun 19-da konkə qulluqçularını Bakı qarnizonunun əsgərləri əvəz etdi. Tətillilər şəhərdə konkənin hərəkətinə mane olmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atdılar. Polis bu hərəkətlərin qarşısını alandan və konkə qulluqçuları işdən çıxarılandıqdan sonra ermənilər onların yerini tutan əsgərlərə atəş

⁴⁶ Keçmiş Yelizavetpol general-qubernatoru S.N.Fleyşerin Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkova raportu (2 mart 1906) // GMDTA, Fond №83, siyahı №1, iş №380, vərəq 137 arx.

⁴⁷ Джаббаров, Ф.Р. Армянский экстремизм на Южном Кавказе, – с.485.

açaraq, iğtişaslara başladılar.⁴⁸ Lakin avqustun 19-dakı insident irimiqyaslı təxribatın başlanmasına bir təkən idi və bu təxribatın hədəfi əslində konkada işə başlayan əsgərlər deyil, Bakının azərbaycanlı əhalisi idi. Əsgərlərə atəşin açılmasından dərhal sonra erməni evlərindən küçələrdəki müsəlmanların güllələnməsi bunu təsdiq edir. Deməli, 19 avqust təxribatı azərbaycanlılara qarşı terrorun yeni mərhələsinə bir növ siqnal olmuşdu. Hədəf kimi əsgərlərin yox, məhz azərbaycanlıların seçilməsini təsdiq edən daha bir fakt bundan ibarət idi ki, atışma zamanı bir nəfər də olsun hərbi qulluqçu öldürülməmişdi, deməli, ermənilər qarşılıqlı belə bir məqsəd qoymurdular. Avqustun 20-dən sentyabrın 1-dək daşnaklar Bakıda irimiqyaslı qətl, zorakılıq, qarət və yanğınlar törətmişlər: 121 nəfər qətlə yetirilmişdi, onlardan $\frac{3}{4}$ -ü müsəlmanlar (əsasən yerli sakinlər və Cənubi Azərbaycandan gələn fəhlələr) idi.⁴⁹

Fevral qırğınlarından fərqli olaraq, avqust hadisələri şəhərdən kənar ərazilərə – neft-mədən rayonuna daha geniş yayılmış və bura erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin qaynar nöqtələrindən birinə çevrilmişdi. Bakı qəza rəisi D.A.Xeçinovun sözlərinə görə, burada iğtişaşların səbəbkarı ermənilər idi.⁵⁰ Daha pis silahlanan və erməni terroruna hazır olmayan azərbaycanlılar cavab addımı kimi neft mədənlərini yandırmağa başladılar. Onlar yaxşı hazırlanmış düşmən qarşısında müdafiəsiz qalaraq, məhz bu vasitəni ermənilərə cavab verməyin yeganə üsulu kimi görürdülər. Lakin mövcud olan bəzi fikirlərin əksinə olaraq, yanğınlar təkcə azərbaycanlılar tərəfindən

⁴⁸ Bakı polismeysteri A.V.İzbaşın Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevə raportu (28 avqust 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №1, iş №30, vərəq 173; Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevin Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkova teleqramı (20 avqust 1905) // ARPIİSSA, Fond №456, siyahı №7, iş №94 б, vərəq 49.

⁴⁹ Bakı Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi P.P.Qlobanın Polis Departamentinə məlumatı (3 sentyabr 1905) // ARPIİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №112, vərəq 61; Bakı polismeysteri A.V.İzbaşın Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevə raportu (28 avqust 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №1, iş №30, vərəq 177.

⁵⁰ Bakı qəza rəisi D.A.Xeçinovun Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevə raportu (7 sentyabr 1905) // ARDTA, Fond №484, siyahı №1, iş №28, vərəq 20.

deyil, həmçinin arxiv mənbələrinin göstərdiyi kimi, ermənilər tərəfindən də törədilirdi.⁵¹

Paraqrafda həmçinin canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkovun azərbaycanlı əhalinin Bakının neft-mədən rayonundan sürgün edilməsi planı haqqında ətraflı bəhs olunub. Fikrimizcə, belə bir planın meydana çıxmasına səbəb hadisələrə ermənilərin təsiri altında formalaşan münasibət ola bilərdi. Ermənilər Bakı kəndlərini müsəlman əhalisindən təmizləmək üçün avqust qırğınlarının bütün günahını azərbaycanlıların üzərinə yıxmağa çalışırdılar.⁵² Lakin əhalinin müraciətləri, Azərbaycan ictimaiyyətinin etirazları sayəsində, həm də atılacaq addımın iqtisadi nəticələrini, onun Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisi arasında hansı reaksiya doğuracağını anlayın İ.İ.Vorontsov-Daşkov köçürülmə məsələsini təxirə saldı. Daha sonra isə həmin məsələ ümumiyyətlə gündəlikdən çıxarıldı.

1905-ci ilin oktyabrında ermənilər Bakıda iğtişaş və qırğın törətmək üçün sonuncu cəhdə əl atdılar. Bu dəfə onlar təkcə azərbaycanlı əhaliyə qarşı deyil, rusalara qarşı da zorakılıq törətdilər. Siyasi azadlıqlar haqqında 17 oktyabr tarixli imperator manifestinin elan edilməsi ilə əlaqədar şəhərdə keçirilən nümayiş vaxtı ermənilər təxribata əl atdılar. Əsasən rus fəhlələrindən və onlara qoşulmuş bir qrup azərbaycanlı nümayişçilərdən ibarət izdiham imperatorun portretləri və dövlət bayraqları ilə şəhər küçələrindən keçdiyi zaman erməni evlərindən onlara atəş açılmışdı. Qoşunlar atəşlə cavab verdilər, izdihamın bəzi iştirakçıları isə həmin evləri yandırmağa başladılar. Arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, yanğınlar vaxtı erməni evlərində mərmilər və güllələr partlayır, bu isə ermənilərin Bakıda növbəti iğtişaşlara hazırlaşdığına dəlalət edirdi. Təxribatın məqsədi şəhərdə vəziyyəti növbəti dəfə gərginləşdirməyə və

⁵¹ Bakı Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi P.P.Qlobanın Polis Departamentinə məlumatı (3 sentyabr 1905) // ARPIİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №112, vərəq 63; Nobel Qardaşları Şirkətinin Bakı şöbəsinin rəhbəri Q.Eklundun şirkətin Sankt-Peterburqdakı idarə heyətinə məktubu (Bakı: 26 avqust 1905) // RDTA, Fond №727, siyahı №2, iş №87, vərəq 9 arx.

⁵² Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun Bakı general-qubernatoru S.A.Fadeyevə məktubu (Tiflis: 4 sentyabr 1905) // ARDTA, Fond №1, siyahı №1, iş №1219, vərəq 10.

nümayişçilərlə əsgərlərin cavab tədbirlərinə hesablanmışdı. Əvvəllər olduğu kimi, yenə də ermənilərin “qırılması” haqqında hay-küy qaldırılmağa hesablanmışdı. Qafqaz administrasiyası oktyabr iğtişaşlarını erməni qətliaamları kimi qiymətləndirdi.⁵³ Bu cür yanaşma və Qafqaz administrasiyasının ermənipərəst siyasəti, şübhəsiz ki, ermənilər üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Onlar özlərinə qarşı münasibətin müsbətə doğru dəyişdiyini hiss edir və bundan öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. “Erməni məsələsi”ndə siyasətin get-gedə yumşaldığını görən, özlərinin cəzasızlığını hiss edən erməni ekstremist dairələri Azərbaycan əhalisinə qarşı terror aksiyalarını daha da genişləndirirdilər. Bakıda ciddi uğur əldə edə bilməyəndən sonra onlar öz fəaliyyətlərini Cənubi Qafqazın digər üç quberniyasına – Yelizavetpol, Tiflis və İrəvan quberniyalarına keçirmək qərarına gəldilər.

“1905-ci ilin payızı-1906-cı ildə Yelizavetpol quberniyasında qırğınlar” adlı üçüncü paraqrafda Yelizavetpol şəhərində və quberniyanın qəzalarında erməni-azərbaycanlı toqquşmalarından bəhs olunur. Noyabrın 18-24-də Yelizavetpoldakı qırğınlar zamanı azərbaycanlılar ermənilərin hücumlarını dəf etməyə və onlara böyük itkilər verməyə müvəffəq oldular.⁵⁴ Yelizavetpolda baş verən hadisələr bütün quberniyaya təsir etdi. Avqust ayından bəri Şuşa, Zəngəzur, Karyagin (keçmiş Cəbrayıl) və Cavanşir qəzalarında davam edən toqquşmalar Yelizavetpol qırğınlarının təsiri altında daha şiddətli xarakter aldı. Yelizavetpol quberniyasında qırğınlar zamanı daşnakların taktikası həm də erməni əhalisinin yaşaması üçün ərazilərin müsəlmanlardan təmizlənməsinə yönəlmişdi. Onlar

⁵³ Qafqazın polis rəisi Y.N.Şirinkinin Bakı general-qubernatoru S.A.Fadəyevə teleqramı (Tiflis: tarixsiz) // ARPIİİSSA, Fond №456, siyahı №7, iş №94 a, vərəq 56.

⁵⁴ Ордубади, М.С. Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах. – Санкт-Петербург, – 2010. – с. 130; Хасмамедов, А. Правда о елисаветпольских событиях // Каспий. – 1906, 2 февраля. – с. 3.

quberniyanın dağlıq hissəsində müəyyən dərəcədə buna nail ola bildilər.⁵⁵

1906-cı ilin əvvəllərində ən qanlı hadisələr Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında baş vermişdir. Ermənilər nəinki azərbaycanlılara hücum edir, eyni zamanda Şuşaya gedən yolun mühasirəsini davam etdirdilər.⁵⁶ Azərbaycan əhalisi dəfələrlə hökumətə müraciətlər ünvanlayaraq erməniləri yolun açılmasına məcbur edilməsini xahiş edirdilər, lakin bu müraciətlər uzun müddət cavabsız qalırdı.

Şuşa qırğınları yerli administrasiyanın münafişə tərəflərinə münasibətinin dəyişməsi ilə səciyyələnirdi. Yelizavetpol quberniyasının bəzi qəzalarının general-qubernatoru təyin edilən general-mayor V.N.Qoloşşapov açıq-aydın antiazərbaycan mövqeyini tutmuşdu. General-qubernatorun tərəfkeşliyi, ermənilərin cinayətlərinə göz yumması və əksinə, azərbaycanlılara münasibətdə qərəzliliyi müsəlmanlar arasında haqlı narazılığa səbəb olurdu. 1906-cı ilin iyulunda Azərbaycan ictimaiyyətinin bir qrup nümayəndələri baş nazir P.A.Stolipinə müraciət edərək, "*erməni inqilab komitəsinin rəhbərlik etdiyi*" V.N.Qoloşşapovun Şuşadan geri çağırılmasını xahiş etmişdilər.⁵⁷ Azərbaycan ictimaiyyətinin V.N.Qoloşşapovdan narazılığı getdikcə artırdı və polis məlumatlarında qeyd olunurdu ki, azərbaycanlıların mövqeyi getdikcə sərtləşirdi. Hökumətin fikrincə, general-qubernatorun ermənipərəst mövqeyi müsəlmanların sürətlə silahlanmasına səbəb olurdu.⁵⁸ Bu fakt, həmçinin azərbaycanlıların general-qubernatordan ardıcıl şikayətləri nəhayət ki, öz nəticəsini

⁵⁵ Keçmiş Yelizavetpol general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazdakı müasir vəziyyət haqqında qeydi (Tiflis: 23 iyul 1908) // ARPIİİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №269, vərəq 93.

⁵⁶ Yelizavetpol Dairə Məhkəməsinin prokuroru A.A.Skulskinin Ədliyyə Nazirliyinə məruzəsi (5 yanvar 1906) // RDTA, Fond №1405, siyahı №110, iş №3461, vərəq 22-22 arx.

⁵⁷ Müsəlman əhalisi nümayəndələrinin daxili işlər naziri P.A.Stolipinə müraciəti (Tiflis: iyul, 1906) // ARPIİİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №79, vərəq 17.

⁵⁸ Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi M.T.Zauşkeviçin Qafqazın polis rəisi Y.N.Şirinkinə məktubu (2 avqust 1906) // ARPIİİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №170, vərəqlər 4-5.

verdi. 1906-cı il avqustun sonunda V.N.Qoloşşapov vəzifədən kənarlaşdırıldı.⁵⁹

“1905-ci ilin payızı-1906-cı ildə İrəvan və Tiflis quberniyalarında qırğınlar” praqrafında adıçəkilən bölgələrdə millətlərarası toqquşmaların ikinci mərhələsi təhlil olunur. İrəvan qubernatorunun 1905-ci il üzrə hesabatına görə, quberniyada erməni-azərbaycanlı qırğınları zamanı qurbanların sayı 600-ü (358 müsəlman və 290 erməni) ötmüşdü. 177 müsəlman və 164 erməni yaralanmış, itkin düşənlərin sayı müvafiq olaraq 41 və 84 nəfər təşkil etmişdi.⁶⁰ İrəvanda 1906-cı ilin mayında başlanan qırğınların sonuncu mərhələsi də azərbaycanlılar arasında daha çox tələfatla müşayiət olunmuşdu.⁶¹

1905-ci ilin sonunda Tiflis quberniyasında erməni-azərbaycanlı münasibətlərində gərginliyin yeni mərhələsi başladı. Tiflisdəki qırğınlar zamanı ölənlərin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi.⁶² Noyabrın 23-də əldə edilən atəşkəs razılaşması davamlı olmamışdı, ermənilər sülhü pozaraq yenidən azərbaycanlılara atəş açmış, onların evlərini və dükanlarını yandırmışlar.

İrəvan və Tiflis quberniyalarında erməni-azərbaycanlı qırğınları millətlərarası münacişə tarixində ən faciəli səhifələrdən biri oldu. Qurbanların sayı haqqında dəqiq statistik məlumatların olmamasına, həmçinin bu bölgələrdəki qırğınların Yelizavetpol quberniyasında baş verənlərdən daha qısamüddətli olmasına baxmayaraq, əlimizdə olan mənbələr 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın bu iki bölgəsində müsəlman əhalisinə qarşı törədilən erməni terrorunun miqyası haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

⁵⁹ Keçmiş Yelizavetpol general-qubernatoru V.A.Alftanın Qafqazdakı müasir vəziyyət haqqında qeydi (Tiflis: 23 iyul 1908) // ARPIİSSA, Fond №276, siyahı №8, iş №269, vərəq 87.

⁶⁰ «Армянский вопрос» на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. 1724-1914: [в 3 томах]. / Сост. и коммент.: Гейдаров Т.К., Багиев Т.Р., Шукюров К.К. – Санкт-Петербург, – т. 2: 1905-1906. – 2011. – с. 611.

⁶¹ 1906-cı ilin iyununda İrəvan şəhərində toqquşmalar haqqında məlumatlar // GMDTA, Fond №83, siyahı №1, iş №207, vərəqlər 137-138 arx.

⁶² Tiflis polismeysterinin Qafqazın polis rəisi Y.N.Şirinkinə raportu (2 dekabr 1905) // GMDTA, Fond №83, siyahı №1, iş №53, vərəq 129-129 arx.

Dissertasiyanın dördüncü fəslı “1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münacişəsinin nəticələri və dərsləri” adlanır. “Hökumətin qırğınların nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tədbirləri” adlı birinci paraqrafda erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının baş verdiyi bölgələrdə Rusiya imperiyasının inzibati siyasətindəki dəyişikliklərə toxunulur. Dəyişikliklərin əsas məqsədi sülhün tezliklə bərqərar edilməsi, həm milli zəmində baş verən, həm də ümumi inqilabi təlatümlərdən qidalanan iğtişaşlara son qoyulması idi. Bunun üçün hökumət Cənubi Qafqazda xüsusi idarəetmə rejimlərinin tətbiqinə əl atır, bəzi bölgələrdə hərbi vəziyyət elan edərək general-qubernatorluqlar yaradırdı. Lakin şübhəsiz ki, imperiya hökumətinin ən mühüm tədbiri 1905-ci il fevralın 26-da Qafqazda canişinliyin bərpa edilməsi idi. Qafqaz canişini vəzifəsinə qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov təyin edilmişdi. O, ermənilərə münasibətdə siyasi kursun dəyişməsində həlledici rol oynamış, II Nikolayı dövlətin nəzarəti altına keçən erməni kilsəsinə məxsus əmlakın geri qaytarılmasının zəruriliyinə inandıra bilmişdir. Canişin “erməni məsələsi”nin beynəlxalq əhəmiyyət daşımasını önə çəkərək, güzəştlərə getməklə ermənilərin imperiya daxilindəki separatçılığını zəiflətmək və erməni kilsəsinə “sıxışdıran” mütləqiyyətə qarşı dünya erməniliyinin düşmənçiliyini dəyişmək istəyirdi.

İmperator 1 avqust 1905-ci il tarixində fərman imzalayaraq erməni kilsə və monastırlarından alınmış əmlakın və onlardan gələn gəlirlərin geri qaytarılmasını əmr etmişdi.⁶³ Beləliklə, İ.İ.Vorontsov-Daşkovun sayəsində ermənilər arasında yenidən belə bir fikir formalaşdı ki, etibarsız müttəfiq olmalarına baxmayaraq, Rusiya imperiyası özünün daxili və xarici siyasətində ermənilərsiz keçinə bilməz. Təsadüf deyil ki, Eçmiədzin Sinodunun prokuroru L.A.Frenkel hesab edirdi ki, 1905-ci ildə “*qismən katolikosun xahişləri, qismən də canişinin məktubları sayəsində ermənilərin bütün tələbləri*” artıqlaması ilə təmin olundu.⁶⁴

⁶³ İmperator II Nikolayın Hakim Senata fərmanı (Sankt-Peterburq: 1 avqust 1905) // RDTA, Fond №1276, siyahı №19, iş №2, vərəqlər 88-89 arx.

⁶⁴ Eçmiədzin Sinodunun prokuroru L.A.Frenkelin Əcnəbi Dinlərin Ruhani İşləri Departamentinin direktoru V.V.Valdimirova məktubu (21 oktyabr 1907) // RDTA, Fond №821, siyahı №138, iş №90, vərəq 158 arx.

Paraqrafda qeyd olunub ki, Qafqaz administrasiyası münaqişə tərəflərini barışdırmaq üçün siyasi vasitələrdən də istifadə edirdi. Bu tədbirlər sırasında 1906-cı ildə Tiflisdə keçirilən erməni-azərbaycanlı barışıq qurultayını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qurultayda azərbaycanlı və erməni nümayəndələri arasında münaqişənin səbəbləri, gələcək toqquşmaların qarşısının alınması məsələlərinə dair kəskin mübahisələr aparıldı. Azərbaycanlı nümayəndələr qurultayın tribunasından istifadə edərək, öz ekstremist təşkilatları üzərindən məsuliyyəti uzaqlaşdırmağa, özlərini hökumət təxribatının və müsəlman fanatizminin qurbanları kimi təqdim etməyə çalışan ermənilərin yalanlarını ifşa etdilər.⁶⁵

“Münaqişənin Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi həyatına təsiri” adlı paraqrafda göstərilir ki, 1905-1906-cı illər münaqişəsi Bakı neft sənayesi üçün əsl sınaq olmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən, avqust iğtişaşları nəticəsində neft-mədən rayonunda 1994 neft buruğu yandırılmış,⁶⁶ ziyanın ümumi məbləği 25 mln. rubla yaxın olmuşdur.⁶⁷ Bakının dağıdılmış neft sənayesini bərpa etmək üçün tədbirlər görən Rusiya hökuməti 1905-ci ilin noyabrında xəzinədən mədən və zavod sahibkarlarına işlərin bərpası üçün 20 mln. rubl ayırdı.⁶⁸ Bakı neft sənayesi tarixində dərin iz buraxan 1905-ci il avqust faciəsi bu sahəni bir neçə onilliyə geri atdı və Rusiya imperiyasını dünya neft hasilatındakı birincilikdən həmişəlik məhrum etdi.

⁶⁵ Джаббаров, Ф.Р. По следам одной фотографии или еще раз об армяно-азербайджанском съезде 1906 г. // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi əsərləri – 2017, – с.238-255.

⁶⁶ Нефтяное дело. – 1905, 11 октября, №16-17. – стлб. 1653; Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1905 г.: [в 2 томах] – Баку, – Т. 1. – 1906. – с. II.

⁶⁷ Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun imperator II Nikolaya teleqramı (Tiflis: 11 sentyabr 1905) // RDTA, Fond №1276, siyahı №19, iş №24, vərəq 1.

⁶⁸ Правила выдачи ссуд из казны нефтепромышленникам Бакинского района на предмет восстановления промысловых работ, установленные министрами финансов и торговли и промышленности, по соглашению с государственным контролёром, во исполнение § 2 и 8 Высочайше утверждённого 11 ноября 1905 года положения Комитета министров // Нефтяное дело. – 1905, 31 декабря, № 22-24. – стлб. 2164.

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin Yelizavetpol və İrəvan quberniyaları üçün də ciddi iqtisadi nəticələri olmuşdu. Bakı quberniyasından fərqli olaraq həmin bölgələr aqrar quberniyalar idi. Dissertasiyada millətlərarası toqquşmaların taxılçılığa, üzümçülüyə, pambıqçılığa, ipəkçiliyə vurduğu ziyan araşdırılıb. Lakin neft sənayesindən fərqli olaraq hökumət həmin sahələrə kömək ayırmadı və onlar dağıdılmış təsərrüfatı öz imkanları hesabına bərpa etmək məcburiyyətində qaldılar. Nəticədə iqtisadiyyatın bəzi sahələri uzun müddət geridə qalır, bu da öz növbəsində əhalinin rifahına mənfi təsir göstərirdi.

“Münaqişənin Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi konsolidasiyasına təsiri” adlı üçüncü paragrafda qeyd olunur ki, millətlərarası toqquşmalar Şimali Azərbaycandakı ictimai qüvvələri təkcə sülhə nail olmaq üçün deyil, həmçinin öz millətini daşnakların silahlı hücumlarından, müsəlmanları qırğınların baiskarı və çar rejiminin əlində alət kimi qələmə verən erməni və rus mətbuatının qaragüruhundan qorumaq üçün birləşməyə vadar edirdi. Bir qədər sonra ermənilərdən müdafiə olunmaq vəzifəsinə Yelizavetpol quberniyasının azərbaycanlı əhalisini bəzi yerli məmurların açıq ermənipərəst mövqeyindən və siyasətindən qorumaq vəzifəsi də əlavə olundu.

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi Şimali Azərbaycanda ilk milli siyasi təşkilatların yaranmasına təkan verdi. Azərbaycan millətinin siyasi təşkilatlanma səviyyəsi 1906-cı ildə özünü daha qabarıq şəkildə göstərdi. Həmin ilin avqust-sentyabr aylarında Bakıda “Difai” partiyası təşkil olundu.⁶⁹ Partiyanın yaradıcıları onun vəzifələrini müsəlman əhalisini həm erməni terrorundan, həm də müsəlmanları ağır məhrumiyətlərə düşürən və erməni terroruna rəvac verən yerli administrasiya nümayəndələrindən qorumaqda görürdülər. Azərbaycanın ictimai xadimləri silahlı özünümüdafiə qüvvələrinə malik olan, erməni terroruna cavab verə bilən siyasi partiyanın yaradılması ideyasını qarşıya məqsəd qoyurdular. Onlar yaxşı təşkilatlanmış düşmənlə pərakəndə aparılan mübarizənin

⁶⁹ “Difai” Qafqaz Ümummüsəlman İttifaqı və “Müdafiə” partiyası haqqında məlumatlar (1908) // ARDTA, Fond №524, siyahı №1, iş №18, vərəq 10.

həmişə sonuncunun xeyrinə başa çatacağını anlayır və nəzərə alırdılar ki, kiçik istisnalarla Cənubi Qafqazın bütün erməni əhalisi azərbaycanlılara qarşı mübarizədə birləşmişdi.⁷⁰

1907-ci ilin mayında yaranan, Yelizavetpol quberniyasının qərb hissəsində və ona bitişik Tiflis quberniyasının qəzalarında fəaliyyət göstərən “Müdafiə” təşkilatı da müsəlmanların tapdalanan hüquqlarının müdafiəsini özünün əsas şüarı elan etmişdi.⁷¹

“Difai”nin və “Müdafiə”nin fəaliyyət dövrü Azərbaycanın bəzi ictimai-siyasi xadimlərinin erməni-azərbaycanlı qırğınlarına dair fikirlərində baş verən dəyişikliklərlə üst-üstə düşmüşdür. Belə ki, əgər əvvəllər onlar millətlərarası qırğının qızıdırılmasında erməniləri günahlandırırıdılarsa, indi aksentlər daha çox hökumət administrasiyasına qarşı ittihamlara doğru dəyişmişdi. Bu dəyişiklik qərb bölgələrindəki, xüsusilə Şuşadakı hadisələr, V.N.Qoloşşapovun ermənipərəst mövqeyi nəticəsində azərbaycanlılara qarşı kütləvi zorakılığın təsiri altında baş vermişdi. Bundan əlavə Qafqaz administrasiyasının və şəxsən canişinin müsəlmanların şikayətlərinə biganə yanaşması, general-qubernatoru geri çağırmaqdan imtina etməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. Belə bir şəraitdə hökumət davam edən qarşıdurmanın əsas günahkarı kimi qəbul olunmağa başlamışdı.⁷²

“1905-1906-cı il qırğınları azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il soyqırımının proloqu kimi” adlı dördüncü paragrafda ermənilərin Azərbaycan əhalisinə qarşı təşkil etdiyi iki qanlı aksiyanın – 1905-ci və 1918-ci illər hadisələrinin paralelləri göstərilib. Bu hadisələr Cənubi Qafqazı müsəlmanlardan təmizləmək və azərbaycanlıların kompakt yaşadığı torpaqlarda erməni muxtariyyətini (daha sonra

⁷⁰ Джаббаров, Ф.Р. Влияние армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. на процесс общественно-политической самоорганизации азербайджанского социума // “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Qusar: – 26-27 aprel, – 2018, – s.132.

⁷¹ “Müdafiə” partiyasının müraciəti (1907) // ARDTA, Fond №524, siyahı №1, iş №18, vərəq 51.

⁷² Джаббаров, Ф.Р. Влияние армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг., – с.133-134.

dövlətini) yaratmaq istiqamətində aparılan şovinist siyasətin tərkib hissələri idi. 1905-ci və 1918-ci illər arasında digər oxşarlıqlar da var: ermənilərin qanlı aksiyalara uzun müddət hazırlaşması, güclü silahlanma, azərbaycanlılara qarşı təxribatların törədilməsi, erməni zənginlərinin zorakılıq aktlarında şəxsən iştirak etməsi və s. Erməni təbliğatı da dəyişilməz qalırdı: həm 1905-ci, həm də 1918-ci illərdə azərbaycanlılar hücum edən tərəf, ermənilər isə qurbanlar qismində təqdim edilirdi.

Bununla belə, 1905-ci və 1918-ci il hadisələri arasında prinsipial fərqlər də var idi. Məsələn, əgər 1905-ci ildə millətlərarası münaqişə baş vermişdirsə, 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədilmişdir. Birinci dəfə azərbaycanlılara qarşı kütləvi fiziki zorakılığa çevrilən erməni təxribatlarına milli özünümüdafiə qüvvələri tərəfindən müqavimət göstərildi. Buna görə Cənubi Qafqazın bəzi bölgələrində ermənilərin itkiləri azərbaycanlılardan daha çox idi, halbuki ermənilər daha hazırlıqlı idilər və yaxşı silahlanmışdılar. 1918-ci ildə isə əvvəlcədən planlaşdırılan, məqsədli şəkildə həyata keçirilən soyqırımı minlərlə azərbaycanlının tələf olmasına gətirdi ki, bu da az-çox mütəşəkkil müdafiənin olmaması səbəbindən idi. Həmçinin ermənilər 1918-ci ildə azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qətlə yetirməklə bunu bir növ 1905-ci ilə görə qisasalma aksiyası kimi qiymətləndirirdilər, çünki o vaxt onların məkrli planları həyata keçməmişdi. Nəzərə alınmalıdır ki, 1905-ci və 1918-ci il hadisələri fərqli tarixi şəraitdə baş vermişdir. 1905-ci ildə Rusiya imperiyası mövcud idi və inzibati resurslardan istifadə edən hökumət millətlərarası münaqişəni yatıra bilmişdir. 1918-ci ildə vəziyyət tamamilə fərqli idi. Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılması, bölgədə qeyri-sabit vəziyyət, Zaqafqaziya Seymində milli fraksiyalar arasında ziddiyyətlər, Bakının faktiki olaraq Rusiya bolşeviklərinin nəzarəti altında olması gərgin vəziyyət yaradırdı və münaqişə tərəfləri arasında barışıq yarada biləcək üçüncü qüvvə yox idi. Həmçinin 1905-ci ildə ermənilər öz terrorlarını təkcə azərbaycanlılara deyil, çar hökumətinə də qarşı yönəldirdilər, halbuki

1918-ci ildə onların qanlı əməllərinin əsas hədəfi yalnız azərbaycanlılar idi.⁷³

1918-ci ildə müsəlmanlara qarşı qırğınlara hazırlaşarkən, ermənilər əvvəlki münaqişənin dərslərindən nəticə çıxarmışdılar. Onlardan biri bu idi ki, 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılar ermənilər qədər olmasa da, silahlanmışdılar, hətta bəzi hallarda daşnak dəstələrinə üstün gələ bilmişlər. Deməli, 1918-ci ildə azərbaycanlılardan silahları almaq lazım idi ki, onlar müqavimət göstərə bilməsin, ermənilər isə siyasi məqsədlərinə nail olsun. Təsadüfi deyil ki, 1918-ci ildə bolşeviklər və daşnaklar hər yerdə müsəlmanları tərksilah edir və qanlı aksiyalar hazırlayırdılar. Ermənilərin 1905-1906-cı illərdən çıxardığı ikinci dərs bundan ibarət idi ki, real hakimiyyət kimin əlindədirsə, onunla sıx ittifaqda olmaq lazımdır. Millətlərarası qırğın ərəfəsində və ilk aylarda çar hökuməti ilə mövcud olan düşmənçilik səbəbindən ermənilər müəyyən dərəcədə Qafqazda vəziyyəti pozmaq və monoetnik muxtariyyət yaratmaq üçün azərbaycanlıları qırmaq kimi planları həyata keçirə bilmədilər. Bu planı 1918-ci ildə reallaşdırmaq üçün erməni silahlı qüvvələri şəhərdə və qəzada mütləq hakimiyyətə malik olan bolşevik Bakı Soveti ilə ittifaqa girdilər. Məhz bu tandem Bakıda və qəzalarda dinc müsəlman əhalisinə qarşı soyqırırda həlledici rol oynamışdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqatın nəticələri göstərilmiş, əsas müddəalar qruplaşdırılmış, öyrənilən hadisələrin müasir dövrlə əlaqəsi müəyyənləşdirilmiş, tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

⁷³ Джаббаров, Ф.Р. Террор и геноцид армян против азербайджанцев: исторические параллели событий 1905 и 1918 гг. // – Bakı: Strateji təhlil, – 2016. № 1-2 (15-16), – с.65.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunub:

1. Материалы следственного дела об убийстве Ага Рзы Бабаева как источник по изучению причин и хода февральской резни 1905 г. в Баку // – Bakı: АМЕА А.А.Вакıханов adına Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2014. Cild 51, – с. 152-168.
2. Еще раз о причинах февральской резни 1905 г. в Баку // – Bakı: АМЕА-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2015. №1, – с. 59-66.
3. Армянский террор в Баку в августе 1905 г. (на основе двух рапортов Бакинского полицмейстера) // – Bakı: АМЕА-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2015. №2, – с. 49-59.
4. Об одном важном источнике по истории февральской резни 1905 г. в Баку // – Bakı: АМЕА-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2015. №4, – с. 38-50.
5. The Caucasian administration policy with regard to Armenians during the period of the management of A.M. Dondukov-Kursakov (1882-1890) – the Supreme commander of the region // – Baku: The Reports of National Academy of Sciences of Azerbaijan, – 2016. Cild LXXII, №1, – p. 83-86.
6. Армянский национализм на Кавказе и российские власти (80-е-середина 90-х годов XIX в.) // – Bakı: АМЕА-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2016. №1, – с. 60-70.
7. Взаимоотношения армяно-григорианской церкви и российских властей в контексте усиления армянского национализма на Кавказе (80-е-середина 90-х годов XIX в.) // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2016. №2, – с. 73-82.
8. Террор и геноцид армян против азербайджанцев: исторические параллели событий 1905 и 1918 гг. // – Bakı: Strateji təhlil, – 2016. №1-2 (15-16), – с. 63-74.
9. О роли Гаджи Зейналабдина Тагиева в преодолении последствий армяно-азербайджанской резни 1905-1906 гг. // – Bakı: АМЕА-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2016. №2, – с. 102-112.

10. Армяно-азербайджанский конфликт в феврале 1905 г. и его влияние на бакинскую нефтяную промышленность // – Москва: Вестник архивиста, – 2016. №4, – с. 161-179.
11. Наместник Кавказа И.И.Воронцов-Дашков и армяно-азербайджанский конфликт 1905-1906 гг. (по материалам официальной переписки и отчетов) // – Нахçıvan: АМЕА Нахçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2016. №3, cild 12, – с. 69-82.
12. Материалы ревизии сенатора А.М.Кузминского как источник по изучению армяно-азербайджанской резни 1905 г. // – Ростов-на-Дону: Северо-Кавказский юридический вестник, – 2016. №4, – с. 135-144.
13. Полицейские рапорты о событиях февральской резни 1905 г. в Баку // – Bakı: Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, – 2016. №44, – с. 143-148.
14. Августовские погромы 1905 г. в Баку и их влияние на нефтяную промышленность России // – Bakı: Azərbaycan neft təsərrüfatı, – 2016. №10, – с. 65-68.
15. К вопросу об «иностранном следе» в армяно-азербайджанской резне 1905 г. // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2016. №3, – с. 75-83.
16. Секуляризация имущества и капиталов армяно-григорианской церкви в Российской империи: проекты и реализация // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, – 2016. №3 (55), – с. 172-184.
17. Реформы в системе управления Южного Кавказа в контексте армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. // Материалы Международной научной конференции «Реформы и реформаторы как предмет исследования социальных и гуманитарных дисциплин», Санкт-Петербург: 20 апреля, – 2016, – с. 58-61.
18. К вопросу о союзе партии «Дашнакцутюн» и армянской церкви в борьбе против царского правительства в 1903 г. // Gənc alimlərin I Beynəlxalq elmi konfransının materialları. I hissə, – Gəncə: 17-18 oktyabr, – 2016, – с. 40-43.

19. Из истории начального этапа противостояния российских властей и армяно-григорианской церкви (60-70-е гг. XIX в.) // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2017. №2, – с. 36-45.
20. Деятельность князя И.Г.Амилахвари на посту Бакинского временного генерал-губернатора в феврале-июне 1905 г. // – Москва: Вопросы истории, – 2017. №6, – с. 158-164.
21. Власти Российской империи и армяно-азербайджанский конфликт // – Санкт-Петербург: Вестник Санкт-Петербургского Университета. История. – 2017. Т.62, вып.3, – с. 449-462.
22. Армяно-азербайджанский конфликт в Баку: последствия и организация помощи пострадавшим (1905-1907 гг.) // – Майкоп: Вестник Майкопского государственного технологического университета, – 2017. №2, – с. 20-28.
23. Князь М.А.Накашидзе: организатор армяно-азербайджанской резни 1905 г. или жертва клеветы? // – Tbilisi: Proceedings of Institute of Georgian History of İvane Javakhishvili Tbilisi State University, – 2017. №XII, – с. 340-351.
24. Начало армянского террора в Шуше в 1905 г. // – Bakı: Tarix, insan və səmiiyyət, – 2017. №3 (18), – с. 3-12.
25. Этноконфессиональная политика Российской империи в отношении мусульманского духовенства Северного Азербайджана и армяно-григорианской церкви // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2017. №3, –с. 59-65.
26. Августовская резня 1905 г. и вопрос примирения армян и азербайджанцев в политике наместника Кавказа И.И.Воронцова-Дашкова // – Bakı: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2017. №3, – с. 52-62.
27. Об армяно-азербайджанской резне 1905-1906 гг. в Елизаветпольской губернии (по материалам докладов елизаветпольского прокурора А.Скульского) // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Fundamental, humanitar və təbiət elməri seriyası, – 2017. №2, – с. 258-261.
28. О некоторых аспектах национальной политики Российской империи в Северном Азербайджане // – Bakı: Strateji təhlil, – 2017. №3-4 (21-22), – с. 245-260.

29. О национальной политике Российской империи в сфере административного управления в Северном Азербайджане // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, – 2017. №3, – с. 161-170.
30. К вопросу о «панисламистском следе» в межнациональном конфликте на Южном Кавказе в 1905-1906 гг. // – Махачкала: Исламоведение, – 2017. Т.8, №4, – с. 53-60.
31. По следам одной фотографии или еще раз об армяно-азербайджанском съезде 1906 г. // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Elmi əsərləri, – 2017. – с. 238-255.
32. К освещению некоторых вопросов армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. в историографии // Qafqazşünasların I Beynəlxalq Forumunun məruzələri, Bakı: – 17-18 aprel, – 2017, – с. 85-91.
33. Зангезурская резня 1906 г. – очередная фаза армянского террора в Северном Азербайджане // “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Lənkəran: – 22-27 aprel, – 2017, – с. 121-125.
34. К событиям армяно-азербайджанского конфликта 1905 г. в Тифлисской губернии // – Tbilisi: Proceedings of Institute of Georgian History of İvane Javakhsivili Tbilisi State University, – 2018. №XIII, – с. 352-362.
35. Малоизвестные страницы биографии генерала Максуда Алиханова // – Naхçivan: АМЕА Naхçivan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2018. №3, – с. 52-57.
36. Армянский террор против азербайджанцев накануне межнационального конфликта 1905-1906 гг. // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi əsərləri, – 2018. – с. 154-168.
37. Влияние армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. на процесс общественно-политической самоорганизации азербайджанского социума // “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Qusar: – 26-27 aprel, – 2018, – с. 131-137.
38. Проблемы кавказских мусульман в публицистике Ахмед бека Агаоглу // Научное наследие и общественная деятельность братьев Максуди. Материалы Международной научной

- конференции, приуроченной к 150-летию А.Максуди и 140-летию С.Максуди, – Казань: 7 декабря, – 2018, – с. 404-411.
39. Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX-начало XX вв. – Баку: TEAS Press, – 2018. – 768 с.
40. Erməni yazıçısı Aleksandr Şirvanzadə Ə. Ağaoğlunun Bakıda 1905-ci il fevral qırğını ərəfəsində fəaliyyəti haqqında. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları, – Bakı: – 2-3 oktyabr, – 2019, – s. 267-277.
41. Ağaoğlu, Ə. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu. / Tərtibçi, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 276 səh.
42. Агаоглу, А. Национальный вопрос на Кавказе. Сборник статей и документов. / Составитель, автор предисловия, примечаний и комментариев Ф.Р.Джаббаров. – Баку: Мутарджим, – 2019. – 412 с.
43. Армяно-азербайджанская резня в феврале 1905 г. в Баку в оценке конфликтующих сторон // Tarix və mədəniyyət: faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. – Bakı: Nurlar, – 2020. – с. 195-208.
44. Azərbaycan türklərinin hüquqlarının müdafiəçisi: Ahmet Bey Ağaoğlunun 1905-ci il St.Petersburg missiyası // Doğumunun 150. Yılında Türk dünyasının görkəmli içtimai siyasi hədəmi Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu, – Bakı: 19-20 Eylül, – 2019 / İstanbul: 21-22 Ekim, – 2020, – s.193-201.
45. Bir daha “Difai” partiyası və partiyanın ilk bəyannaməsi haqqında // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, – 2021. №1, s.169-174.
46. Армянский террор в Шуше в 1905-1906 гг. // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi əsərləri, – 2021. – с. 71-82.
47. 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınlarının Azərbaycan tarixşünaslığında əksi // - Gəncə: AMEA Gəncə Bölməsinin Xəbərlər məcmuəsi. İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2022. №1, s. 46-54.

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 iyun 2022-ci il tarixində saat 10:00 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1143, Bakı, H.Cavid pr., 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxiv və kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.04.2022

Kağızın formatı: A 5

Həcm: 83674 işarə

Tiraj: 30 nüsxə